tarih ve toplum

aylık ansiklopedik dergi

KARTPOSTALLARLA GEÇMİŞTE FİLİSTİN

İLETİŞİM YAYINLARI
EKİM 1995 • CİLT 24 • SAYI 142
KDV DAHİL 150.000.- TL

OSMANLI'DA ERMENİ NÜFUSU

OSMANLI DIŞ BORÇLARI VE 1875 MORATORYUMU

tarih VE toplum

aylık ansiklopedik dergi

EKİM 1995 • CİLT 24 • SAYI 142

5 *Uygur Kocabaşoğlu*
Britanik Majestelerinin İstanbul Konsoloshanesi

10 *Abdullah Uçman*
Rıza Tevfik'e Mektuplar VI

16 *Kevork Pamukciyan*
Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusu

19 *Ahmet Rasim*
Enver Paşa

24 *Hürriyet Konyar*
CHP'nin Yarı Resmi Organı *Ulus*

28 *Emre Dölen*
Kartpostallarla Geçmişte Filistin

34 *Tunca Varış*
Sigaramın Dumanı: Cumhuriyet ve Sigara

38 *Kurtuluş Kayalı*
Bülent Ecevit'i Anlamayı Denemek

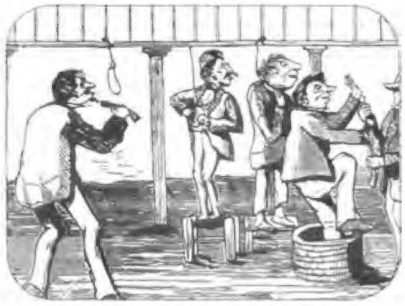

43 *Orhan Koloğlu*
Kemalizm'den Demokratik Sol'a Cumhuriyet Halk Partisi

48 *Eser Tutel*
Bir Uzun Ömer Vardı

51 *Murat Koraltürk*
Osmanlı Dış borçları ve 1875 Moratoryumu

57 *Orhan Koloğlu*
Galata Borsası'nda Oyunlar

61 KONGRE-KONFERANS
Zeki Arıkan
VII. Uluslararası Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi

63 KİTABİYAT
İlber Ortaylı
Osmanlı Tarihçiliğine Bir Katkı

64 KİTAP DAĞARCIĞI

ÖN VE ARKA KAPAK: Kudüs'te "Ağlama Duvarı". Jacob M. Landau'nun **AbdulHamid's Palestine** kitabından

OKURLARA MEKTUP

FAHRİ ARAL

Tarih ve Toplum'un geçen ayki CHP Özel Sayısı ilgiyle karşılandı. Dostlarımızın birçoğu derginin, geçen ay yapılan CHP Kurultayı'nda delegelerin çantalarına konması gerektiğini, belki bu sayede kurultaydan daha hayırlı kararlar çıkabileceğini belirttiler. Herhangi bir kararın alınmadığı, sadece genel başkanın seçildiği CHP Kurultayı'nda, çantasında dergi bulan delegenin, partisinin de bir tarihi olduğunu bilerek, daha bilinçli davranacağını kestirmek oldukça zor. Hele bazı delegelerin çantaya filan bakmadan, günboyu akşam hangi lokantada, kimin kulisine katılacağını düşlediğini çok iyi bildiğimiz için dergimizin delegeler tarafından okunacağını tahmin etmiyorduk... Ama şaka bir yana, delegelerin çoğunun haberi olmasa bile CHP Özel Sayısı, özellikle CHP'liler arasında epey yankı uyandırdı. Basındaki *Tarih ve Toplum* dostları, yaptığımız işin değerini takdir eden yazılar yazdı. Hele ölümüyle bir tarih sayfasını kapatan, son görüşmemizde tatilden dönüşte, hatıratı üzerine birlikte çalışıp, yayınlama hazırlığı yapacağımız Hıfzı Oğuz Bekata'nın (Hıfzı Amca) CHP tarihi üzerine ilgi çekici gözlemleri, anıları... Tek tesellim ise kimi zaman beni de siyasi görüşlerimden ötürü incelikle eleştiren ama sevecenliğini, hele hele tâ *Çığır*'dan gelen dergiciliğiyle verdiği öğütleri unutamayacağım Bekata ile son konuşmayı yapmış olmam. Nur içinde yatsın...

Bu sayı ile birlikte yine alışılmış dergi düzenine dönüyoruz. Uzun zamandır yazılarını göremediğiniz dostumuz Uygur Kocabaşoğlu, İngiliz belgelerine dayanarak kaleme aldığı yazıda, 19. yüzyılın ikinci yarısında "Britanik Majestelerinin Başkonsolosluğu"nun encâmını, Osmanlı Devleti'nin yarı-sömürgeleşme süreciyle birlikte inceliyor. Ziya Paşa'nın deyişiyle, Mustafa Reşid Paşa'dan sonra "vazife-i muayyenesi" dışındaki işlere de karışan sefaretin işleri oldukça ilginç...

Abdullah Uçman'ın titizlikle hazırladığı Rıza Tevfik'e Mektuplar'da bu ay Fuad Köseraif, Midhat Cemal Kuntay ve Orhan Seyfi Orhon'un mektupları var. Bu ay Ramazan Kararnamesi diye de bilinen 1875 Moratoryumu'nun 120. yılı. Osmanlı Devleti'nin büyük bir malî açmazın içine girdiği 1875'te dönemin sadrazamı Mahmud Nedim Paşa, bir kararname yayınlayarak, o yıla ait borç, ana para ile faiz taksitlerinin yarısının ödeneceğini, diğer yarısının da 10 yıl içinde itfa edilecek tahvillerle karşılanacağını duyurmuştu. Bu karar ise Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa ve Midhat Paşa'nın, Mahmut Nedim'i Banker Zoğrafyan ve Rus elçisi İgnatiyef'le birlikte borsadan kazanç sağladığı yolundaki suçlamalarına yolaçmıştı. Konuyla ilgili yazıyı Murat Koraltürk yazdı. Ayrıca Orhan Koloğlu da Galata Borsası'ndaki oyunları kaleme aldı. Biz de yazıya dostumuz Turgut Çeviker'in yayına hazırladığı albümlerinden döneme ilişkin karikatürler koyduk.

Bu sayıda geçen ay CHP sayısına sığdıramadığımız bazı yazıları da bulacaksınız. Koloğlu'nun uzun yazısının son bölümünü, Hürriyet Konyar'ın *Ulus* üzerine bir incelemesini ve Kurtuluş Kayalı'nın beş yıl önce yazdığı ama yayınlamadığı uzun bir Ecevit değerlendirmesini ilgiyle okuyacağınızı tahmin ediyorum.

Bu sayının diğer yazıları arasında Ağustos ayında ilk bölümünü sunduğumuz üstad Ahmet Rasim'in Enver Paşa ile ilgili tefrikasının son bölümü, Eser Tutel'in İstanbul'un renkli simalarından, bazı okurlarımızın elinden bilet aldığı ya da ölümünden sonra ayakkabısının teşhir edildiği köprüdeki gişesinin önünden geçtiği Uzun Ömer ile ilgili yazısı ve Kevork Pamukciyan'ın Ermeni Tehciri nedeniyle değişik kaynaklara dayanarak yazdığı Osmanlı Devleti'nde Ermeni Nüfusu başlıklı yazıları var. Renkli sayfalarımızda ise dostumuz Emre Dölen'in koleksiyonundaki kartpostallardan derlediği Filistin yazısı ile Tunca Varış'ın artık Sigaramın Dumanı adını verdiğimiz sayfalarında tanıttığı Cumhuriyet sigaraları yeralıyor. Kitabiyat sayfasında İlber Ortaylı II. Bayezid dönemine ait 1501 tarihli Ahkâm Defteri'ni tanıtıyor. Zeki Arıkan ise Ağustos'ta Heidelberg'te yapılan, Uluslar- arası Osmanlı Ekonomik ve Sosyal Tarih Kongresi'ne ilişkin gözlemlerini aktarıyor.

Son olarak okurlarımıza iyi bir haber daha vermek istiyoruz. Bu sayıdan itibaren *Tarih ve Toplum* artık gazete bayilerinde de satılacak. Bu yıllardır okurlarımızın bir talebiydi. Yerine getirmekten mutluluk duyuyoruz. Bir iyi haber de uzun süredir beklenen, onbir buçuk yılı kapsayan Genel Dizin'in de basılıp piyasaya verilmiş olması.

Önümüzdeki sayıda yeniden buluşmak umuduyla...

OKURLARDAN MEKTUP

David Urquhart'a Saygı

Tarih ve Toplum'un Haziran 1995, 138 sayılı nüshasında yayınlanan, Sayın Orhan Koloğlu'nun, (Ali Suavi ile İngiliz "Türk ve İslâm Dostları") makalesini ilgi ile okudum. Benim değinmek istediğim konu bu yazıda adı geçen Britanya'nın İstanbul Elçiliğinde görevli David Urquhart ve Çerkesler'le ilişkisidir.

Aslen İskoç asıllı olan Urquhart, Çerkesya'ya gittiğinde bu halk ile kendi Kelt-İskoç halkı arasında çok yakın benzerlikler bulunduğunu görerek, Çerkesler'e romantik ve duygusal bir yakınlık hissetmiştir. Urquhart için derginizdeki yazıda, kışkırtıcı ajan tabiri kullanılmaktadır. Bu şahsın Türkler, Osmanlı Devleti ve İslam konusunda İngiltere yetkililerinden ne gibi talimat alıp almadığı veya böyle olup olmadığı tartışılabilir. Bu konuda bir şey söyleyemem. Fakat iş Çerkesler'e gelince, Urquhart bu halka gerçek bir sempati beslemişti.

1934 yılı Kasım tarihli ve 1 sayılı *Varşova*, Polonya'da yayınlanmış, Kuzey Kafkasyalıların organı olan Türkçe ve Polonezce, *Vatan Sesi* Dergisi'nin, 7, 8, 9, 10'uncu sayfalarında, "19. Asırda İngiltere ve Şimali Kafkasya" başlığı ile, Canbek Havjoko, adında Kafkasya doğumlu bir Çerkes aydını yazar tarafından yazılan yazıda şöyle diyor; "... 1861'de Londra'yı ziyaret eden Çerkes temsilcileri, İngiliz resmi yetkilileri tarafından soğuk ve ilgisiz karşılanırlar, yalnız David Urquhart –bu samimi dost– elinden gelen ilgi ve yardımı esirgememiş ve bir gemi dolusu silah sağlamıştır. Bu işin masrafını kapatmak için Urquhart şahsi servetini ve evindeki bütün gümüş takımlarını dahi satmıştır." 1861'de artık Çerkesler davayı kaybetmiş sayılırlardı. Urquhart kaybedilmiş bir dava için canla başla koşarak malını mülkünü satarak yardımcı olması Çerkesler konusunda kışkırtıcı ajan olması bir yana aksine insancıl bir yardımsever olduğunu kanıtlar. Çerkesler arasında anlatılan anılarda da bu teyid edilir.

Urquhart'ın adı bugün bile Çerkesler arasında takdir, sevgi ve minnetle anılır. Toprağı bol olsun.

Saygılarımla

Aydın Osman ERKAN / İSTANBUL

tarih ve toplum
aylık ansiklopedik dergi
EKİM 1995
CİLT 24 • SAYI 142
ISSN 1019-4681

İLETİŞİM YAYINLARI A.Ş.
ADINA SAHİBİ
Murat Belge

YAYIN YÖNETMENİ &
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Fahri Aral

YAYIN KURULU
Nuri Akbayar, Yücel Demirel, Emre Dölen, Ekrem Işın, Orhan Koloğlu, M. Sabri Koz, Turgut Kut, Necdet Sakaoğlu, Baha Tanman

DANIŞMA KURULU
Fikret Adanır, Feroz Ahmad, Turgut Akpınar, Robert Anhegger, Masami Arai, Cem Behar, Kemal Beydilli, Martin van Bruinessen, Selim Deringil, Ahmet Demirel, Paul Dumont, Cornell Fleischer, Barbara Flemming, François Georgeon, Colin Imber, Kurtuluş Kayalı, Gündağ Kayaoğlu, Celia Kerslake, Klaus Kreiser, Uygur Kocabaşoğlu, Gün Kut, Jacop Landau, İlber Ortaylı, Şevket Pamuk, Kevork Pamukciyan, Donald Quataert, İ. Lütfü Seymen, Şinasi Tekin, Michael Ursinus, Stefanos Yerasimos, Erik Jan Zürcher

TASARIM **Ümit Kıvanç**
UYGULAMA
Çiğdem Dilbaz
DÜZELTİ **Yetvart Danzikyan**
FOTOĞRAF **Mehmet Özcan**
OFSET HAZIRLIK **Ağaçkakan Ltd. Şti.**
Tel. 516 82 80 - 516 07 59
BASKI **Ayhan Matbaası**
DAĞITIM **İletişim Pazarlama A.Ş.**

İLETİŞİM YAYINCILIK A.Ş.
GENEL MÜDÜR **Nihat Tuna**
OKUR İLİŞKİLERİ **Ayten Törün**
SATIŞ-DAĞITIM **Ercan Meriç**

İSTANBUL Klodfarer Caddesi İletişim Han Cağaloğlu 34400
Tel. 516 22 60 Fax: 516 12 58
ANKARA Konur Sok. 24/4 Yenişehir
06640 Tel. 425 36 00 - 425 20 71
İZMİR 857 Sokak İzmiroğlu İşhanı No. 306 35250 Konak Tel: 484 90 42

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi
Yıllık: 1.600.000.- TL
6 aylık: 800.000.- TL
Avrupa-Ortadoğu 70 $/yıl
Amerika 80 $/yıl
Avustralya 85 $/yıl

Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir

Yurtiçi abonelik için abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresi yazılarak fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla birlikte yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Yurtdışı abonelik için bedelin İLETİŞİM A.Ş.'nin **PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 865277** no'lu DTH'na havale edilmesi ve dekont fotokopisinin, açık talebinizi içeren bir mektupla yayınevimize gönderilmesi yeterlidir.

Kıbrıs satış fiyatı: 150.000.- TL

CHP Özel Sayısı

OKURLARDAN MEKTUP

Tarih ve Toplum'un geçen ay çıkan CHP özel sayısını çok beğendim. Doğrusu bugüne kadar niye böyle bir sayı yapılmadığı için de, tanınmış isimlerden oluşan Danışma ve Yayın Kurulu'na da bazı eleştiriler yöneltmeye niyetlendim. Hakikaten zaman zaman böyle sayılar yapmak iyi oluyor. Yıllar önce DP Dosyası'nda olduğu gibi biz okurları biraz da yakın tarihin sayfaları arasına götürmek bu kurulların görevi olmalı.

Eleştirilerime gelince, bir defa özel sayı kendi içinde bir bütünlük arzetmiyor. CHP deyince yetmiş yıllık cumhuriyet tarihini içine alan, devletin kurulması ve örgütlenmesiyle bağlantılı bir programatik anlaşılmalıdır. Bunu önümüze koyduğumuzda, Anadolu ve Rumeli Müdafaa Cemiyetleri'nden fırkanın kuruluşuna kadar olan dönemi birinci dönem olarak ele almak, ardından fırkanın nasıl devletle içiçe girmiş bir aygıt haline gelişini irdelemek, tek parti dönemini, ebedi şeflik ve milli şeflik kavramlarını ele almak ve daha sonra da çok partili yaşama geçişle birlikte partinin değişen örgütsel yapısını incelemek biçiminde bir plan dahilinde hareket edilebilirdi. Tabiî bir de devletin partisinin nasıl muhalefet partisi haline geldiğini, daha sonra 27 Mayıs darbesini destekleyerek yeniden eski konumuna dönmek için nasıl bir siyaset izlediği ve sonunda tıkanan bürokratik, devletçi çarkın

Ecevit hareketiyle nasıl halkçı bir kimlik arama yoluna girişini de konu edinen bir plan. Şöyle bir baktığımızda çok geniş kapsamlı görünse de ayırmış olduğunuz seksen sayfaya sığmasa bile yine sığacak bir çalışma yapılabilirdi. Bununla birlikte, yaptığınız çalışmayı takdir etmiyor değilim. Ama doğrusu bir iki yazı dışında bu bütünlüğü gözeten yazıya rastlamadım.

Mülakatlar ise (Necdet Uğur'la yapılan hariç) oldukça iyiydi. Kimbilir belki sayın Uğur, böyle bir söyleşide fazla bir şey söylemek istememiştir. Yine bu arada Murat Koraltürk'ün kronoloji çalışması ile Necdet Sakaoğlu'nun Altıokçuluk Albümü'nü ve dergide kullanılan bütün görsel malzemeyi çok beğendiğimi söyleyebilirim. Bir de Kitabiyat sayfalarında bir eksiklik vardı.

Bu sayfalarda bugüne kadar parti tarihi diye bilinan kitapların, Suna Kili ile Hikmet Bila'nın yapıtlarının eleştirisinin yapılması gerekirdi. Fakat her şeye rağmen bu özel sayının bir boşluğu doldurduğuna inanıyorum. Çalışmalarınızda başarılar dilerim.

Salih KENDİR/ANKARA

Britanik Majesteleri'nin İstanbul Konsoloshanesi 1856/1871

UYGUR KOCABAŞOĞLU

"İngiltere Devlet-i Fahîmesi"nin İstanbul konsolosluğu, daha doğrusu başkonsolosluğu, yalnızca bu ülkenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konsolosluk ünitelerinin en büyüğü ve önemlisi değil, dünyadaki konsolosluklarının da en büyük ve önemlilerinden birisiydi. Kuşkusuz XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'daki "Düvel-i Muazzama" konsolosluklarının en görkemli İngilizler'inkiydi. 1856 yılında İstanbul'daki Fransız Başkonsolosluğu'nun kadrosu 20'nin altındayken, Britanik Majesteleri'nin Başkonsolosluğu'nun kadrosu 30'u aşkındı.

Her ne kadar konsoloslar "diplomasi mesleğinin *Cinderella*'ları" olarak görülmekten sürekli yakınmış olsalar da, Osmanlı coğrafyasındaki konsolosların özel bir yeri ve önemi olduğu yadsınamaz. Bu özel yer ve önem, en yalın anlatımla, 19. yüzyılın birinci çeyreğinden sonra bir tür yarı-sömürgeleşme sürecine giren bu "Doğu İmparatorluğu"nu kontrol edebilme gereksinmesinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batı konsoloshaneleri önemliydi. Çünkü yalnızca alışılagelmiş konsolosluk görevlerini yerine getirmiyorlar, ayrıca kapitüler ayrıcalıklardan kaynaklanan yargısal ve siyasal işlevler de üstleniyorlardı. Gerçi bu durum başa güreşen tüm emperyalist ülkeler için geçerliydi ama, İngiltere için daha bir ağırlığı ve önemi vardı. 1846 yılına ilişkin bir istatistik bu açıdan aydınlatıcıdır. Anılan yıl İngiltere'nin bütün dünyada, maaşını Majesteleri'nin Hazinesi'nden alan 200 kadar konsolosluk ünitesi bulunuyordu ve bunlardan 43'ü (% 21.5) Osmanlı coğrafyasında idi. Aynı tarihte İngiltere'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan sonra en fazla konsolosluk bulundurduğu ülkeler, sırasıyla İspanya (15 birim), Fransa (14 birim) ve ABD (10 birim) idi.[1]

Bu yazıda, esas itibariyle 1856 ve 1871 tarihli iki belgeye dayanarak Britanya İmparatorluğu'nun İstanbul Başkonsolosluğu'na ilişkin kimi bilgiler aktarmaya çalışacağım. Söz konusu belgelerin her ikisi de Britanya Konsolosluk örgütünde yapılacak yeni düzenlemelere ışık tutmak üzere Londra'dan gönderilen sorulara verilen cevaplardan oluşmaktadır.[2]

1856 yılına gelmeden önce İstanbul Başkonsolosluğu'nun kuruluşunu hatırlamakta yarar vardır. Osmanlı İngiliz ilişkilerinin 1583 tarihinde kurulmasından sonra birtakım konsolosluk hizmetlerini *Turkey Company* ve onun ardılı olan *The Levant Company*'nin yürüttüğü bilinir. *The Levant Company* 1825 yılında feshedilince, bu şirketin *factor*'larına tanınmış olan birtakım konsolosluk

1 **Parliamentary Papers (Accounts & Papers),** Cilt. 44, "List of All the Consul Generals, Consuls, Viceconsuls and Consular Agents in Her Majesty's Service", London, 1846, s. 3-10.

2 1856 yılına ilişkin olan belge, "Returns to Foreign Office Circular dated April 14, 1856 Related to the Condition & Efficiency of the British Consular Service in the Ottoman Empire" adını taşımakta ve 150 sayfayı aşmaktadır. Bunun içinde İstanbul'la ilgili olarak Başkonsolos A. Carlton Cumberbatch tarafından 8 Aralık 1856 tarihli bir mektup eşliğinde gönderilen bilgiler ise 10 sayfa kadar tutmaktadır. Bkz. **F.O. Confidential Prints No: 724 (1857),** s. 139-148.

1871 yılına ait olan ikinci belge de yine benzer bir sirkülere verilen cevaplardan oluşmakta ve "Consular Establishments" genel başlığı altında, Başkonsolos Sir P. Francis'ten Dışişleri Bakanı Earl Granville'e 10 Aralık 1871 tarihli mektup eşliğinde İstanbul'la ilgili olarak gönderilen bilgilerden oluşmakta ve 13 sayfa tutmaktadır. Bkz. **Accounts & Papers,** C. 60 (1872) "Consular Establishments", Londra, 1872, s. 33-45.

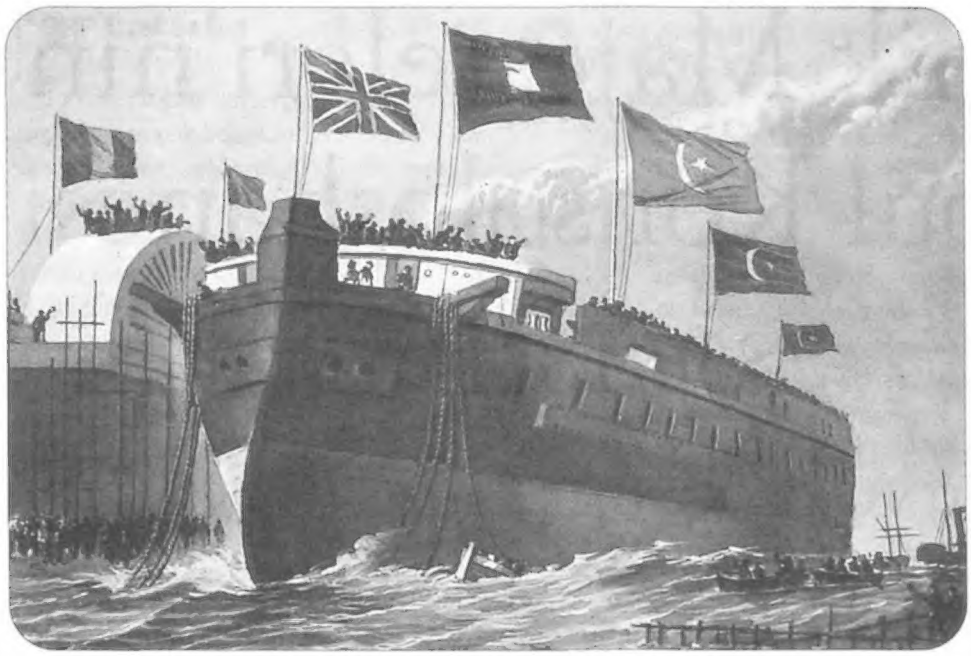

İngiltere'de Glasgow tersanelerinde inşa edilen ilk Osmanlı zırhlılarının denize indirilişi.

hak ve yetkileri Majesteleri'nin Hükümeti'ne geçmiştir. Bu yeni statü altında görev yapan ilk İstanbul Başkonsolosu ise, *The Levant Company*'den müdevver John, Cartwright'tır.[3]

Cartwright'ın görev süresi devam ederken, 1834 yılında Konsolos yardımcısı olarak İstanbul'a atanan A. Carlton Cumberbatch, 1856 yılında Başkonsolosluk makamını işgal eden kişi idi. Cumberbatch, Londra'nın St. George semtinde doğmuş, ve Eton Koleji'nde okumuştu. İngiliz Kilisesi'ne bağlı bir Protestan'dı. 1826-28 yıllarında Paris Başkonsolosluğu'nda çalıştıktan sonra iki yıl *Foreign Office*'in Konsolosluk bölümünde bulunmuş ve 1830 yılı ortalarında İstanbul'da görevlendirilmişti. 1834 yılında Konsolos Yardımcısı ve Kançılar olan Cumberbatch 1845 tarihinde İstanbul Başkonsolosluğu'na atanmıştı.Carlton Cumberbatch iyi derecede Fransızca ve İtalyanca biliyor, Rumca okuyup yazabiliyor ve Türkçeyi okuyup yazamasa da konuşabiliyordu. Başkonsolosun maaşının yıllık tutarı 1920 Sterlin'di (1745.5 Osmanlı Lirası). Resmi işi dışında herhangi bir ticari faaliyeti ya da temsilcilik, acentelik vs görevi ve İstanbul'da sahip olduğu gayrimenkulü yoktu.

1856 yılında henüz İstanbul Konsolosluk Yüksek Mahkemesi kurulmamış olduğundan, Başkonsolosluk, her birinin başında birer Konsolos Yardımcısı bulunan üç bölümden oluşuyordu: *Kançılarya*, *Gemicilik Bölümü* ve *Bahriye Mahkemeleri Bölümü*.

Kançılarya hizmetlerinden sorumlu Konsolos Yardımcısı George B. Ward, Malta doğumlu bir Britanya uyruğu idi. Malta ve Cenevre'de özel öğrenim görmüştü ve yaklaşık 19 yıldır Türkiye'de ikamet ediyordu. İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'yı çok iyi derecede, Rumca ve Türkçe'yi ise orta derecede biliyordu. Yaklaşık 840 Sterlin olan yıllık ücreti Majesteleri'nin Hükümeti'nce ödeniyordu. İşi dışında herhangi bir başka işle uğraşmadığı gibi, mal-mülk edinme, evlilik bağı vs şeklinde yerel ilişkileri yoktu. Başlıca görevleri, her türlü davalara ve Britanya uyruklarına ilişkin kayıtları tutmak, her türlü Noterlik hizmetlerini yerine getirmek ve pasaport işlerine bakmaktı. Kâtip, tercüman, arşivci, kavas, haberci, bekçi ve koruma görevlisi kapasitesiyle dokuz kişi kendisine bağlı olarak görev yapıyordu. Bunlardan Stratimiroviç, de Casto, Palmieri, Mercenier ve Melides, kâtiplik, arşivcilik gibi işleri yapan, üç-dört dili çok iyi bilen ve sırasıyla Avusturya, İyonya, Napoli, Avusturya ve Rum kökenli kişilerdi ve içlerinden yalnızca Melides Osmanlı uyruğu idi. Yıllık ücretleri 120 ile 63 Sterlin arasında değişiyor ve Konsolos Yardımcısı-Kançılar tarafından ödeniyordu.

Gemicilik Bölümü'nün başında Majesteleri'nin Dışişleri Bakanlığı'nca atanmış Konsolos Yardımcısı Frank R. Drummond Hay bulunuyordu. Drummond Hay, İngiltere'de doğmuş, Winchester Koleji'nde okumuş ve daha önce Majesteleri'nin Fas *Charge d'Affaires*'nin özel kâtibi olarak göreve başlamış ve Fas'ta bir süre Konsolos Yardımcılığı yaptıktan sonra İstanbul'a atanmıştı. İngiltere Kilisesi'ne bağlı bir Protestan olan Drummond Hay, Fransızca ve İspanyolca'yı çok iyi, İtalyanca ve Arapça'yı ise konuşacak ve yazacak derecede biliyordu. Yıllık toplamı 455 Sterlin olan ücretinin 255 Sterlin'ini Londra'dan, geriye kalan 200 Sterlin'ini ise Konsolosluk gelirlerinden elde eden Drummond Hay, denizcilikle ilgili her türlü çalışmadan, İstanbul'daki İngiliz Bahriye Hastanesi'nden, liman resimleri, navlun vs işlerden sorumluydu. Emrinde

3 "Consuls". **Finance Accounts of the United Kingdom**, C. 41 (1834), s. 392/4.

beşi kâtip ve biri de kavas olarak altı kişi çalışıyordu. Kâtiplerden Evans, Simpson, Hadley ve Hoyland Britanya uyruğu, Rum kökenli kâtip Cartali ile kavas Ömer Osmanlı uyruğu idi. Britanya uyruğu kâtipler İngiltere'de özel öğrenim görmüş ve daha önce çeşitli ticari faaliyetlerde bulunmuşlardı. Ayda üç Osmanlı lirası alan Kavas dışındaki kâtipler 300 ilâ 100 Sterlin arasında değişen ücretler (yıllık) alıyorlar ve bunlar konsolosluk gelirlerinden ödeniyordu. Başkâtip konumundaki Evans Majesteleri'nin Hükümeti'nce atanmışken, diğer görevliler Başkonsolos tarafından atanmıştı.

İstanbul Başkonsolosluğu'nun üçüncü birimi olan *Bahriye Mahkemeleri*'nin sorumlusu, Başkonsolos'un kardeşi olan Robert W. Cumberbatch'dı. Kardeş Cumberbatch İngiltere'de özel öğrenim görmüş, iki yıl bir avukat yanında çalıştıktan sonra. 10 yıl süreyle Başkonsolos'un özel sekreterliğini yapmış ve kısa bir süre önce İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nca geçici olarak Konsolos Yardımcılığı'na atanmıştı. Fransızca ve İtalyanca'yı iyi biliyor, Türkçe ve Rumca'yı ise konuşabiliyordu. İstanbul'a yerleşmiş İngiliz tüccarlarından biri olan C.S. Harrison'un damadıydı. Her türlü resmî yazışma ve muhasebe işlerinden, denizcileri ilgilendiren ceza ve hukuk davalarının görülmesinden, konsolosluk nezarethanesinin yönetiminden sorumluydu. Emri altında 11 kişi çalışıyordu. 455 Sterlin olan yıllık ücretinin 255 Sterlin'ini Hükümet'ten, 200 Sterlin'ini ise konsolosluk bütçesinden alıyordu.

Bu bölümde çalışanlardan Thomas S. Jago Britanya uyruğu idi ve kâtipti. Onbeş yaşına kadar İngiltere'de öğrenim görmüş daha sonra bir tüccar yanında çalışmıştı. İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'yı aynı derecede biliyordu; yıllık ücreti olan 168 Sterlin'i konsolosluk bütçesinden sağlıyordu. Başkonsolos tarafından atanmış olan Lambro Trojano ve Dr. William Parnes hukuki işlere bakıyorlardı. Birincisi İyonyalıları, ikincisi ise İngiliz ve Maltalılar'ı ilgilendiren konularda uzmanlaşmışlardı. Her ikisinin yıllık ücreti 200'er Sterlin'di. Trojano ücretinin yarısını Hükümet'ten, diğer yarısını konsolosluktan alırken; bir hukuk doktoru olan Parnes, 150 Sterlin'i Hükümet'ten geri kalan kısmı ise konsolosluktan alıyordu. Trojano Kefalonyalı, Dr. Parnes ise Malta'lıydı. Birincisi Rumca ve İtalyanca, ikincisi ise İngilizce, İtalyanca ve Malta dilinin yanısıra çok iyi hukuk bilgisine sahipti.

Başkonsolosluğun iki dragomanı da bu bölüme bağlıydı. Aynı zamanda Majesteleri'nin Sefarethanesi'ne de hizmet veren bu dragomanlardan Ermeni kökenli ve Osmanlı uyruğu olan Vincent Mark Alişan aslen İstanbul'luydu. Yedi yıl kaldığı Paris'te "College Murad" diye anılan Ermeni Katolik okulunda okumuştu. Ermenice, Rumca ve Türkçe'nin yanı sıra İngilizce, Fransızca ve İtalyanca'yı iyi biliyordu. Rum asıllı olan diğer dragoman Constantine Stavrides ise Bursa'da eğitim görmüş, Tercüme Odası'nda çalışmış ve bir süre, dört kez Kaptan-ı Derya'lık yapmış olan Damat Halil Rıfat Paşa'nın hizmetinde çalışmıştı. Fransızca, İtalyanca, Farsça, Rumca ve Türkçe biliyordu. Her iki dragoman da İngiltere "Sefir-i Kebîr"ince bu görevlerine atanmışlardı ve yıllık 200 Sterlin olan ücretlerini Britanya Sefareti'nde alıyorlardı. Bab-ı Ali ve Zaptiye Nezareti, Liman Odası vb. yerel mercilerle ilişkileri yürüten, konsolosluk ve bahriye mahkemeleri için bilgi ve delil toplayan, duruşmalara giren ve doğrudan doğruya Başkonsolos'la muhatap olan bu iki dragoman konsolosluk

Damat Halil Rıfat Paşa

görevlilerinin en önemlilerindendi.

Aslında geçerken kısaca belirtmek gerekir ki, "tercüman" sözcüğünün Batılılar'ca bozulmuş şeklinden başka bir şey olmayan dragoman sözcüğü, elçilik ve konsolosluklarda önemli bir görevin adı olmuştu. Yabancı elçiliklerin ve konsoloslukların en önemli görevlilerinden birisi dragomandı. Elçinin ya da konsolosun adeta gözü ve kulağı idi. Deyim yerinde görülebilirse, bir tür kurmay başkanı ve istihbarat uzmanı gibi çalışırlardı. Genellikle Osmanlı uyruğu olmalarına karşın, hizmet ettikleri ülkenin diplomatik korumasından yararlanırlar ve görev/konum gereği, gerek Osmanlı makamları, gerekse gayri-müslim ahali üzerinde bir hayli nüfuza sahip bulunurlardı.

Adolphus Slade'in sözcükleriyle "kendilerini kralların en soylusu sayarlar, hiçbir soylu, Eski Çin İmparatorluğu'nun soyluları bile onlarla boy ölçüşemezdi."[4] Bu bölümde ayrıca Başkonsolos tarafından atanan bir liman reisi ve hapishane müdürü ve Majesteleri'nin Hariciye Nazırı'nca atanan bir polisle iki kavas ve bir de odacı bulunuyordu. Kavaslar, genel kurala uygun olarak Müslümanlar'dan seçilmişti; odacı ise Ermeni'ydi. Polisin ve hapishane müdürünün maaşları Londra'dan gönderilir, kavaslarınki Sefaret'çe, liman reisinin maaşı ise konsolosluk gelirlerinden karşılanırdı.

1856'dan 1871'e uzanan 15 yıl içinde, İngiltere'nin İstanbul Başkonsolosluğu'nu etkileyen kimi gelişmeler oldu. Kırım Savaşı'nın yarattığı hareketliliğin sona ermesi, İyonya Adaları yönetiminin 1864 yılında elden çıkarılması, Almanya, İtalya ve Rusya gibi ülkelerin ticari rekabette ağırlıklarını artırmaları bu bağlamda belirtilebilir.

1871 yılında İstanbul'da, İngiltere dışında, bağımsız bir konsolosluk birimi[5] bulunduran ülkeler Avusturya, Belçika, ABD, Danimarka, Hollanda, Fransa, Kuzey Alman Federasyonu, İtalya, Eflak-Boğdan, İran, Rusya, Sırbistan ve Yunanistan'dı. Bu ülkelerden İngiltere, Belçika, ABD, Yunanistan, İtalya, İran ve Rusya birer başkonsolos bulunduruyor, diğerleri ise birinci sınıf konsoloslar ya da kançılarlarca temsil ediliyordu. Fransa dışındaki geniş kadrolu konsoloslukara örnek olarak avusturya (25 kişi), Kuzey Alman federasyonu (11 kişi), Rusya (10 kişi) ve İtalya (7 kişi) gösterilebilir.

Bu ülkelerin bazılarının, İstanbul'daki uyruklarının sayısı hakkında ise şu bilgiler aktarılabilir. Avusturya'nın İstanbul ve yakın çevresinde 4000-5000 kadar uyruğu vardı. Fransız uyruklarının sayısının ise 2000-3000 dolaylarında olduğu tahmin ediliyordu. Rusya uyrukluların sayısı bilinmiyor; Kuzey Alman Federasyonu'nun yaklaşık 1000 uyruğu bulunuyordu. İngiliz konsolosluğuna kayıtlı Britanya uyruklarının sayısı ise 3.596 idi. Bu sayı, Britanya uyrukluğuna doğal olarak sahip ya da bu hakkı sonradan kazanmış, ancak konsolosluğa başvurarak resmen kaydolmamış pek çok kişiyi dışarda bıraktığı için gerçek sayının bir hayli altında kabul ediliyordu.

Başlıca büyük konsolosluklara sahip ülkelerin bir yılda İstanbul limanına giriş ve çıkış yapan yelkenli ya da buharlı gemilerinin sayısı ve tonajları aşağıdaki tabloda görüldüğü gibiydi. 1870 yılı kayıtları yanmış olduğu için 1868 ve 1869 yıllarının ortalamasına göre derlenen verilerin ışığında, gerek gemi sayısı, gerekse tonaj yönünden İtalyanların başı çektiği, onları İngiltere, Avusturya, Rusya ve Fransa'nın izlediği anlaşılıyor. Tabloya yansıyan bir başka gerçek, gerek buharlı gemi sayısı, gerekse bu gemilerle taşınan malların miktarı yönünden İngiltere'nin Avusturya ve Fransa'nın toplamından daha fazla iş yaptığıdır. Bu gemilerle yapılan ihracat ve ithalatın değerine ilişkin bilgiler olmadığı için kimin daha çok para kazandığını kestirmek olanaklı değil. Bununla birlikte, bu döneme ilişkin genel bilgilerimize dayanarak, özellikle sanayi ürünleriyle İngiltere'nin Osmanlı ithalatında en büyük ağırlığa sahip olduğunu söyleyebiliriz.

İngiltere'nin İstanbul'la olan ticareti 1856/58 yıllarına göre, 1871'de ne gibi bir durum arzetmekteydi? İngiltere Başkonsolosu Sir Philip Francis'in değerlendirmesine göre, çok sağlıklı karşılaştırmalar yapmak için elde yeterli veri bulunmamakla birlikte, son 10-15 yılda İstanbul'daki büyük İngiliz ticari işletmeleri gerilemekte, İngilizlerin yerini, "Levant'ın ticarî usullerini daha iyi bilen" Ermeni ve Rum'lar almaktadır. Bu durum bölgedeki İngiliz ticaretinin gerilediği anlamına gelmemekte, ancak İngiliz ihraç ve ithal mallarının giderek daha fazla oranda yerli tüccarlar eliyle alınıp satılması anlamını taşımaktadır. Şehirde İngilizler'e ait birkaç perakende ticaret yapan işletme bulunmasına karşın, İstanbul'da İngilizler'e ait herhangi bir "birinci sınıf şirket" yoktu.

İstanbul'daki Britanya Başkonsolosluğu, bilinen konsolosluk faaliyetlerini yürüten personeli açısından 1856'ya göre bir hayli küçülmüş olmakla birlikte, 1857 yılında çıkarılan bir "Kraliyet Emirnamesi"yle İskenderiye'nin yanı sıra İstanbul'da da bir Konsolosluk Yüksek Mahkemesi'nin (*Constantinople Supreme Consular Court*) kurulması sonucu

4 Adolpuhs Slade, **Records of Travel** (C. 2), Londra, Saunders & Otley, 1832, s. 186.

5 İstanbul'da diplomatik temsilci bulunduran özellikle küçük devletlerin ayrı bir konsolosluk birimi bulunmuyordu. Sefarethaneye bağlı bir ya da iki diplomat gerektiğinde konsolosluk görevlerini yerine getiriyorlardı.

1868/69 Yılları Ortalamasına Göre İstanbul Limanı'na Giren ve Çıkan Gemilerle Bunların Tonajları:

Ülkeler	Gemiler				Tonaj			
	Giren		Çıkan		Giren		Çıan	
	Yelken	Buhar	Yelken	Buhar	Yelkenli	Buharlı	Yelkenli	Buharlı
A.B.D.	8	–	8	–	2.653	..	2.653	..
Avusturya	1.031	397	1.026	396	458.112	297.856	457.294	191.225
İngiltere	1.054	702	1.534	707	470.722	446.921	484.682	450.791
Fransa	102	295	101	318	23.339	169.785	23.145	173.394
Alman Konfede.	453		433		148.828		142.396	
İtalya		2.814		2.800		1.053.333		1.046.808
Norveç ve İsveç	544	3	551	3	176.979	1.128	177.211	1.128
Rusya	607	205	614	209	191.921	187.715	202.640	182.593

Kaynak: Accounts & Papers, Cilt. 50 (1872), "Consular Establishments: Constantinople", s. 33.

yine de şehirdeki en büyük konsolosluk idi. 1871 yılında Başkonsolosluğun "ticari" kısmında 15, "Yüksek Mahkeme" kısmında da yine 15 kişi çalışıyordu. 1858 yılında 39, 1863 yılında 43 kişiyi bulan Başkonsolosluk kadrosu, 1864 yılında İyonya Adaları'nın İngiltere'nin hükümranlık alanı dışına çıkmasından sonra, gerek uyruk sayısının, gerekse bu uyruklarca yürütülen ticari faaliyetlerin ve doğal olarak görülecek dava sayısının azalması nedeniyle 1856'lardaki boyutlarına gerilemişti.

İstanbul Konsolosluk Yüksek Mahkemesi'nde 1868 yılında 55'i hukuk, 125'i ceza davası olmak üzere 180 dava görülmüş ve bu davalar nedeniyle toplam 2.349 Sterlin gelir elde edilmişti.

Ticari işlemlerden sağlanan gelir 2.186, Bahriye Hastanesi'nden sağlanan gelir ise 3.279 Sterlin olmuştu.[6] Başkonsolos ve Yargıçla, ticari ve adli konsolos yardımcılarının maaşları ve kırtasiye malzemesi Londra'dan gönderiliyordu. Diğer personelin maaşları ödenip ve gerekli başka harcamalar yapıldıktan sonra ise artan para Majesteleri'nin Hazinesi'ne iade ediliyordu.

Başkonsolosluğun barındığı tesisler Majesteleri'nin Hükümeti'ne aitti. 1816 yılında *The Levant Company* tarafından İzmir'de kurulan ilk Bahriye Hastanesi'nden sonra, 1840 yılında İstanbul'da bir ikinci hastane kurulmuştu. Konsolosluk Binası da Majesteleri'nin Hassa Mimarlarından J.W. Smith tarafından yapılmıştı.[7]

1871 yılında İstanbul'daki Başkonsolosluğun yetki alanı, Edirne, Bursa, Burgaz, Çanakkale, Gelibolu, Bandırma, Enos ve Rodosto'yu (Tekirdağ) kapsıyordu.

Majestelerinin İstanbul'daki Başkonsolosluğu'na ilişkin olarak aktardığımız bu kısa bilgileri, Ziya Paşa'nın 12 Safer 1286 (1869) tarih ve 48 sayılı *Hürriyet*'te yayınlanan aşağıdaki değerlendirmesiyle noktalayalım:

"... ve ecnebi konsolosları İzmir, Selanik, Trabzon, Edirne gibi ticaretgâh olan ve tebaaları kesret üzere bulunan mahallerde ikametle, her biri vazife-yi muayyanesinden hariç işe karışamazlardı. Vaktaki müteveffa Reşid Paşa nüfuz-u süferayı kendine peştibân-ı ikbal etmek yolunu tuttu; sefaretler dahi himayetlerini pahalı satmaya başladılar."[8]

Ziya Paşa

6 **F.O. Confidential Prints, No: 1945,** "Constantinople Supreme Consular Court".

7 **P.R.O., F.O., 78/978,** "Consular Home at Constantinople 1847-1853".

8 Aktaran: İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", **Tanzimat I,** İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 788.

Rıza Tevfik'e Mektuplar: VI

Fuad Köseraif, Midhat Cemal ve O. Seyfi Orhon'dan

ABDULLAH UÇMAN

Bu sayıda yayımladığımız mektupların ilk ikisi II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devirlerinin ünlü Türk dili bilginlerinden Fuad Köseraif'e ait. Rıza Tevfik'le dostlukları 1890'lı yıllara kadar uzanan Fuad Köseraif, gerek II. Meşrutiyet sonrası yıllarında, gerekse Cumhuriyet'ten sonra daha çok Türk dili ve özellikle dilde tasfiyecilik konusunda yazdığı yazılarla tanınmaktadır.[1] II. Meşrutiyet devrinin önde gelen Türkçüleri arasında da yer alan Fuad Köseraif aynı zamanda o yılların ünlü Türkçülerinin bir araya toplandıkları Türk Derneği'nin de kurucularındandır.[2] Rıza Tevfik de bazı yazılarında zaman zaman adını zikrettiği Fuad Köseraif'e dil konusunda dersler verdiğinden bahsetmektedir.

Fuad Köseraif'in yayımladığımız ilk mektubunda "2 Temmuz" dışında yıl olarak kendisi tarafından konmuş herhangi bir tarih bulunmamakla beraber, Rıza Tevfik mektubun üstüne kendi el yazısıyla 1910 tarihini koymuştur. Anladığımız kadarıyla mektup, o sırada E.J.W. Gibb'in meşhur *A History of Ottoman Postry* adlı eserinin yenileşme dönemi Türk edebiyatıyla ilgili altıncı cildini tamamlamak üzere Cambridge'de, Prof. E.G. Browne'nın yanında bulunan Rıza Tevfik'e İngiltere'ye gönderilmiştir.[3]

Fuad Köseraif'in mektubundan önemli iki hususu öğreniyoruz. Bunların birincisi, Türk Derneği'nin kuruluşu sırasında Mısırlı Abbas Halim Paşa'dan[4] nakdî yardım almış olması; ikincisi ise, Türk Derneği'nin faal üyeleri arasında bulunan Fuad Köseraif'in, muhtemelen dernek faaliyetleri çerçevesinde bir edebiyat tarihi hazırladığı hususu. Ancak ilk anda bizi de heyecanlandıran bu edebiyat tarihi meselesinin, kısa bir araştırmadan sonra, telif bir edebiyat tarihi değil, E.J.W. Gibb'in *A History of Ottoman Poetry* adlı eserinin ilk cildinin Türkçe'ye tercümesi olduğunu öğrendik.[5] Mektubun yazıldığı tarihte basılmak üzere matbaaya verilebilecek hale geldiği anlaşılan söz konusu edebiyat tarihinin tercümesi için, mektupta ifade edildiği gibi, Fuad Köseraif Rıza Tevfik'ten, eserin başına koymak üzere Çerkeşzâde Halil Hâlid[6] veya Mr. Browne vasıtasıyla Gibb'in bir fotoğrafıyla mukaddimede bahsetmek için biyografisine ait gerekli bazı bilgiler istemektedir. Ancak Fuad Köseraif'in hazırlamış olduğu Gibb'in eserinin tercümesi her nedense yayımlanamamış,[7] bu tercümeyi dil bakımından ağır bulan Halide Edib Adıvar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki hocalığı sırasında kürsüsündeki asistanları ve bazı öğrencileriyle beraber bu eseri yeniden tercümeye başlamış ve bunun da ilk cildi *Osmanlı Şiiri Tarihi* adıyla yayımlanmıştır.[8]

Fuad Köseraif'in ikinci mektubu ise 18 Ağustos 1944 tarihinde Ankara'dan İstanbul'a gönderilmiş bir mektup. Kendisi de 1932 yılında kuruluşundan itibaren içinde bulunduğu ve bizzat faaliyetlerine katıldığı Türk Dil Kurumu'nun çalışmalarından yer yer şikâyet eden, özellikle *İmlâ Klavuzu*'ndaki ifadelerle yine kurum tarafından yayımlanan *Osmanlıca'dan Türkçe'ye Cep Klavuzu*'ndaki birbiriyle çelişen ifadeleri ve yeni uydurulan şekilleri eleştiren Fuad Köseraif, burada Cumhuriyet'ten sonra Atatürk tarafından yazı dili olarak kabul edilen "İstanbul şîvesi"nin önemini vurgular. Bunun için Fuad Köseraif'in mektubunda yeralan şu cümle bence bugün bile üzerinde durulmaya ve düşünülmeye değer bir cümle: "Bizim, yani İstanbulluların, olmayan telâffuzu bize isnad etmek

Orhan Seyfi Orhon

küstahlıktır. Atatürk'ün yazı dili olarak kabul ettiği İstanbul şîvesidir. Bu resmen tasdik ve ilân edilmiştir. Bundan murad elbette aydınların konuşma tarzıdır; ayak takımının ve taşradan yeni gelmiş hödüklerinki değil. Dili bu bakımdan gözönünde tutarak üzerinde çalışmak ve temizlikle terakki bayrağını açarak savaşmak lâzım. Bu yolda söylenecek ve yazılacak ne kadar çok şey var!"

Fuad Köseraif'in mektubunda ayrıca, "Kuralları dilin özünden derilmiş bir gramere şiddetli bir ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan dolayı gerçekten böyle bir iş görmeye hevesiniz varsa, hiç durmayın!" ifadesiyle Rıza Tevfik'i Türkçe bir gramer hazırlama hususunda teşvik ettiğini de görüyoruz. Bu mektup aynı zamanda, 1944 yılında Türk Dil Kurumu üyelerinin nelerle uğraştıklarını, hangi konular üzerinde düşünülmesi gerektiğini gösteren, kurum üyelerinden birinin kaleminden çıkmış tarihî bir belge özelliği de taşımaktadır.

Üçüncü ve dördüncü mektuplar Üç *İstanbul* romanının yazarı Midhat Cemal Kuntay'a ait.[9] Midhat Cemal 30 Teşrin-i sânî 1335 (7 Aralık 1919) tarihli ilk mektubunda *Servet-i Fünûn* dergisi adına hazırlamış olduğu bir ankete ait sorular yöneltmektedir. Yayımlandığı tarihte büyük ilgi gördüğü anlaşılan bu ankete devrin tanınmış isimlerinden Abdülhak Hâmid, Cenab Şehabeddin, Süleyman Nazif, Samipaşazâde Sezai, Fâik Âlî, Hüseyin Câhid, Mehmed Âkif, Said Paşa, Halide Edip, Ali Ekrem, Ali Kâmi, Ahmed Hikmet katılmış ve onların cevaplarıyla birlikte Rıza Tevfik'in cevapları da dergide yayımlanmıştır.[10]

Rıza Tevfik ankette yer alan ilk soruya verdiği cevapta romantizm, realizm, sembolizm ve klasizm hakkında ayrıntılı bilgiler verdikten sonra kendisinin subjectivisme dolayısıyla sembolizmi benimsediğini belirtir ve bu konuda şu hükmü verir: "Sanat, mahiyeti itibariyle ancak subjective olabilir. İbdâ ile ibrâz-ı şahsiyyete başka yolda imkân yoktur!" İkinci soruya karşılık olarak da okumuş olduğu ve beğendiği şu isimleri sıralar: Araplardan Ebu'l-a'lâ el-Maarrî, İbn Fâriz, Şeyh Salih Ebu'l-beka Muhammed Endülüsî; Farsça yazdığı için Mevlâna, Attar, Kaanî, Molla Câmî; klasikler, romantiklerden V. Hugo, Lamartine, Musset; yenilerden Verlaine; İngilizlerden Shakespeare, Byron, Tennyson; divan şairlerinden fuzulî, Bâkî, Nef'î, Nedim ve Şeyh Galib; mutasavvıf şairlerden Yunus Emre ve Kaygusuz Abdal.

Üçüncü soruya Meşrutiyet'ten önce *Ma'lûmat*, daha sonra *Peyâm*, *İleri* ve *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nın adlarını zikrederek karşılık verirken, dördüncü soruya ise "Ara sıra söylediğim şiirlerdeki gaye, boşlukta yalnız kaldığımı unutmak ve kendimi avutmak için kendi aks-i sadâmı dinlemek ihtiyacıdır!" cevabını verir.

Son iki soruya karşılık olarak da, Türk şairleri arasında Âşık Ömer, Dertli, Bayburtlu Zihni, Bursalı Sürurî, Yunus Emre, Kaygusuz ve Fezmî (Azmî) Baba'nın adlarını anarken, kendi şiirleri arasında aruzla yazdıklarından "Gelibolu'da Hamzabey Sahili", "Muammâ-yı Aşk" ve "Serâb-ı Ömrüm"ü, hece ile yazdıklarından da "Fikret'in Necib Ruhuna", "Felâket bağını gezdim serseri" mısraıyla başlayan divan, "Hezeyân-ı Aşk", "Gözlerin" ve "Edirne İçin" yazdığı divanı zikreder.[11]

Midhat Cemal'in 9 Aralık 1946 tarihli ikinci mektubu ise doğrudan doğruya Tevfik Fikret'le ilgili olarak kaleme alınmış bir mektup. O sırada Tevfik Fikret'le ilgili bir kitap hazırlığında olan Midhat Cemal, Tevfik Fikret'in yakın arkadaşı Rıza Tevfik'ten de onunla ilgili bilgi ve belgeler istemektedir.[12] Biyografisinden öğrendiğimize göre, Midhat Cemal hayatının son yıllarında bir hayli uğraştığı ve çok önem verdiğinden bahsedilen bu çalışmasını muhtemelen tamamlayamamış ve bu yüzden de eser yayımlanamamıştır.[13] Ayrıca, Midhat Cemal'in mektubunda söz konusu ettiği, Rıza Tevfik'in 23 Mart 1912'de seçim konuşması yapmak için gittiği Gümülcine'de İttihadçılar tarafından dövülmesi üzerine Tevfik Fikret'in yazmış olduğu manzume "Hakikatın Yıldızı" adını taşımaktadır ve tam ola-

Midhat Cemal Kuntay

rak hatırlayamadığı şiirin son mısraı da "Doğdu zannettiler alnında beyaz bir ahter!" şeklindedir.[14]

*

Yayımladığımız 29 Ocak 1944 tarihli beşinci mektup ise Orhan Seyfi Orhon'a ait. O sırada *Çınaraltı* dergisini[15] çıkaran Orhan Seyfi, devrin bir kısım şairlerinin tekrar aruzla şiirler yazmaya başlamaları üzerine hece-aruz konusunda bir anket hazırlamış ve bu ankette yer alan soruları devrin tanınmış bazı edebiyatçılarıyla birlikte kısa bir mektup ekleyerek Rıza Tevfik'e de göndermiştir. Cumhuriyet devri Türk edebiyatında hece-aruz meselesi etrafında yapılan geniş çaplı son değerlendirmelerden biri olan bu ankette Orhan Seyfi şu sekiz soruyu yöneltmiştir:

1. Aruz vezni mi, hece vezni mi bugünkü dilin millî ve tabiî veznidir?

2. Vezinler dilin kendi bünyeinden doğan kalıplar mıdır? Yoksa sanatkârların icat ve ibdâ ettiği ölçüler mi?

3. Aruz vezni halkın selîkasına ve dilin bünyesine kadar girmiş midir?

4. Türkçe nazımda hem aruz, hem hece vezni kullanabilir miyiz? Böyle ayrı ayrı iki vezin sistemi kullanan başka edebiyatlar var mıdır?

5. Aruz vezni Türkçe fiil sîgalarının birçoğunu ve birçok kelimeleri almıyor. Buna rağmen bu vezni kullanabilir miyiz?

6. Uzun sesli harfleri gitgide silinip azalan Türkçemizde bu vezni her zaman için muhafaza etmeğe imkân var mıdır?

Fuad Köseraif'in mektubu

Azîzim

Bilmem Londra'ya gönderdiğim mektubumu aldınız mı. Bir gün sonra idi ki lâtîf kartpostalınız buraya vâsıl oldu.

O satırlarınızı mütalâa ederken size vefâsızlık töhmetini tevcîhde isti'câl etmiş olduğumu düşünmeğe fırsat buluyordum. Evet, ben böyle bir ithamda bulunmuştum; Doktor seyahat meserretiyle bizi unuttu ve unuttuğu gibi kendisine pek muhtaç olan, himmetinden kat'iyyen vazgeçmeyen derneği dahi unuttu diyordum. Binâenaleyh dernek için Abbas Paşa'nın nezdinde vâkî olan teşebbüsünüzden dolayı şimdi de beyân-ı teşekkür etmeği vazifeden addederim. Vâkıa lûtfen va'd buyurulmuş olan muâvenet-i nakdiyye henüz kuvveden fi'le çıkmadı ise de bunun sebebi şüphesiz aradaki mesafe ile buluşup görüşmekteki vesâitin kıtlığıdır. Binâenaleyh bir gün kalkıp Büyükada'ya gitmek lâzım gelecek ki bu güzel havalarda pek safâlı bir vazife sayılır. Dernekten bahsederken bizim edebiyat tarihi de hatıra geliyor. Birinci ve ikinci cilt tab'a hazır bulunuyor; hattâ pazarlığı dahi edildi. Bugünlerde basılacaktır; şu kadar var ki forma forma çıkartılmayıp mükemmel kitap

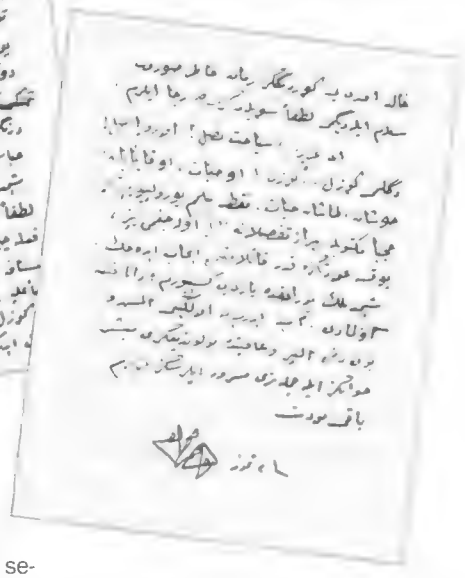

sûretinde intişâr edecektir. Bu türlü neşredilmesine ihtiyaç gösteren esbâbdan biri de mukaddimenin hâlâ mefkud olmasıdır. Çünkü elbette birinci cildin başında Mister Gibb'in bir fotoğrafına mâlik olmadığım gibi tercüme-i hâline dair ma'lûmât-ı lâzımeyi edinmek için vaktiyle Çerkeşzâde Halil Hâlid Efendi'ye müracaat etmiş ve kendisinden muâvenet va'dine mazhar olmuş idiysem de henüz daha bir şey alamadım. Binâenaleyh size teveccühle istirhamda bulunmaktan vazgeçmem. Bana lûtfen Mister Gibb'in bir fotoğrafını veya resmini ve îcâb eden tercüme-i hâli Mister Browne ve Halil Hâlid Efendi tarafından elde etmenizi pek rica ederim. Kitabın neşrini ma'lûmât'ı lâzımenin vürûduna kadar te'hîr edeceğim. Emînim ki meşguliyyet-i kesîrenize rağmen şu vefakârlığı, son derece kıymetli olan bu hizmet-i dostâneyi dirîğ etmezsiniz. Halil Hâlid Efendi'yi gördüğünüz zaman hatır sorup selâm eylediğimi lûtfen söylemenizi de rica eylerim.

Ey azîzim; seyahat nasıl? Avrupa nasıl? Değil mi güzel... Güzel! O hayat, o kaynayan, coşan, taşan hayat. Fakat bilmem yoruluyor musunuz. Acaba mektupla biraz tafsilâta nâil olacak mıyız, yoksa avdetinize kadar katlanmak mı icab edecek.

Şimdilik buracıkta yazıyı kesiyorum; zaten kısa olmadı. Ümid ederim ki evvelkini almış ve bunu dahi alır ve âfiyette bulunduğunuzu mübeşşir cevabınız ile cümlemizi mesrûr eylersiniz azîzim.

Hâkî meveddet.

2 Temmuz
Fuad Köseraif
(imza)

– Rıza Tevfik daha sonra mektubun üzerine şöyle bir not yazmış: "1910; Râfi Paşazâde Fuad Bey'in".

Orhan Seyfi Orhon'un Mektubu

Ankara, 18. VIII. 944.

Aziz Doktörüm.

İnşallah mahkeme lehinizde hüküm vermiş ve iyi kalbinizi geçim sermayesi edinen açıksöz dostun iddiada bulunduğu "kıyamete kadar basmak" imtiyazını elinden alabilmişsinizdir. Gerçekten yüzsüzlük böyle olur. Kazancından yüzde bir mikdarını bile, buyrun bu da sizin olsun, üstad sahavet mutâd, deyin takdim etmeyi hatırına getirmedi, değil mi?

Zevk ile okuduğum satırlarınız için teşekkür ederim. Lâkin onlar mektubumun karşılığı olmadığının Siz dahi –olanca zihin meşğuluyetine rağmen– farkındasınız sanırım. Netekim yazınızın sonunda (ce)midir, (çe)midir bahsini burada almadım diyorsunuz. Yalnız ce/çe değil, bütün yersiz fonem sertleşmesine, lüzumsuz vokal tıkıştırılmasına, gûya İstanbul ağzı olacak tuhaf tecvidlere işaret etmiştim veya etmek istemiştim. Sanırım Size kurumumuz neşriyatından bâzı risaleler gönderildi. Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu ile İmla Kılavuzunu bir karşılaştırın. Kasd, hicab, ihtiyaç yerine kasıt (sanki kasmaktan gelirmiş), hicap, ihtiyaç ve ilhr. bulunduğunu, yâni C. Kılavuzundaki doğru imlanın berbad edildiğini görürsünüz. Purofesörler, sıporlar, kılorlar ve emsali bir taraftan, bulunmıyıp, savaşmıya, anlaşılmıyabilen gibi zevksiz yenikler öbür taraftan, dilimizin güzelliğine mezar kazmaktadır. Tasavvutta dil beceriksizliğinin, geriliğin, veya kısmen soysuzlaşmanın dilimizin belirikli birer nassası sayılarak kat'i gramer kaidesi mertebesine yükseltilmesi ve hükümleri yürürlükte tutulması, bütün aydınlarımız tarafından protesto edilmeye şayandır kanaatindeyim. Bizim yani İstanbulluların, olmayan telaffuzu bize isnadetmek, küstahlıktır. Ata Türk'ün yazı dili olarak kabul ettiği İstanbul şivesidir. Bu resmen tasdıyk ve ilan edilmiştir. Bundan murad elbette aydınların konuşma tarzıdır; ayak takımının ve taşradan yeni gelmiş hödüklerinki değil. Dili bu bakımdan gözönünde tutarak üzerinde çalışmak ve temizlikle terakki bayrağını açarak savaşmak lazım. Bu yolda söylenecek ve yazılacak ne kadar çok şey var!

Numara 6'da "Mâbud vermeyince Mahmud ne yapsın" cümlesindeki (ce), dediğiniz gibi sart eki değildir; haklısınız. Gerundif şeklinde fiilin mahdud bir zamana işaretini têmin eder, vermedikte gibi; verdikçe suretinde ise, zaman sürekli olur. Kuralları dilin özünden derilmiş bir Türkçe gramere şiddetli bir ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan dolayı gerçekten böyle bir iş görmeye hevesiniz varsa, hiç durmayın. Nahivden ziyade fikrimce ehemmiyet kelime teşkiline, istikak bahsine verilmelidir; çünkü cümle düzenlemek kurallarını öğrenmiş olmasak da, mis gibi söz söylemesini biliriz. Amma Türkçesi bulunmayan bir mefhumun karşılığını olanca bilgimize rağmen ancak ıkına sıkına yaratabiliyoruz veya yaratamıyoruz. Arabın biçilmiş söz kalıplarını attıktan sonra, ilk işimiz onların yerlerini kendi metaımızdan dengdeşleriyle doldurmak, hatta sayıca belki de arttırmaktı. Hâlâ yapılamadı. Notlarınızı arzunuz vehicle saklıyorum. Geldiğimde getiririm.

Kalemden soyadınızı sordular. Size bir teklifte bulunulacaktı. Umarım ki hoşunuza gider ve kabul buyurursunuz. Soyadınızın Bölükbaşı olduğuna dair kulağımda uyuklayan bir hatıra varsa da bugün bunu kullanıp kullanmadığınızı bilmediğimden, müsbet bir cevap veremedim.

Dil Kurumuna Fahri Üye olmanın pratik bir faydası yok; alelâde üye olmak yeter. Bunun için Girimlik Baçı veya yıllık Yardım parası gibi küçük büyük hiçbir fedakârlığa lüzum yok. T.D.K. Genel Sekreterliğine bir mektup yazmak ve bunda T.D. Kurumu üyesi olmak isteğinizi ve bunun kabulü dileğini ileri sürmek Kâfi gelir. Arzunuz Genel Kurulun ilk toplantısında görüşüye konulur. Yalnız şu unutulmamalıdır ki, üyelik şartı Koyu Türkcülüktür.

Bir aya kadar izinli olarak İstanbul'a geleceğim. Ümid ederim ki bolca görüşürüz. Selam ve saygılar azizim, gerek Size, gerek refikanız Hanımefendiye.

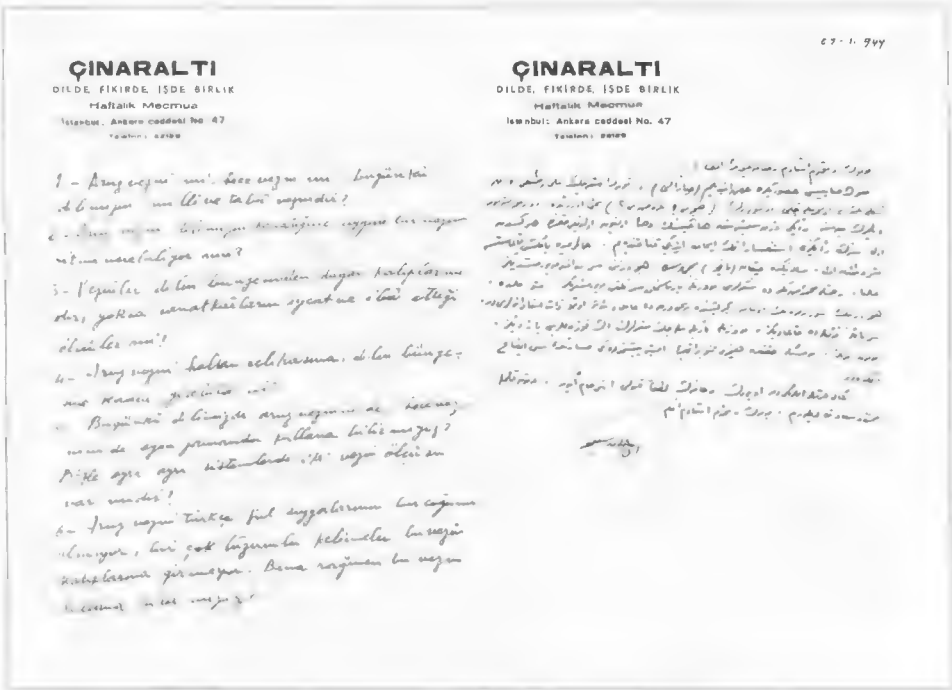

ÇINARALTI
DİLDE, FİKİRDE, İŞDE BİRLİK
Haftalık Mecmua
İstanbul, Ankara caddesi No. 47

ÇINARALTI
DİLDE, FİKİRDE, İŞDE BİRLİK
Haftalık Mecmua
İstanbul: Ankara caddesi No. 47

Midhat Cemal'in Üç Mektubu

30 Teşrîn-i sânî 335

Muhterem rükn-i fazîlet-i memleketimiz efendimiz,

Efendimizden geçen gün lokantada müsaade-i îrâdını istihsâl ettiğim sualler:

1. Klasizm, romantizm, realizm, sembolizm gibi mesâlik-i edebiyyeden hangisine sâliksiniz. Bunlar hakkında düşündükleriniz nedir?
2. Arab'dan, Acem'den, Frenk'-den, Türk'den en çok okuduğunuz, taht-ı te'sirinde kaldığınız müellifler ve şairler kimlerdir? Ve hangilerini çok seversiniz?
3. Hangi gazetelere yazdınız, imzanızla ve imzâ-yı müsteâr ile?
4. Eserlerinizle yürüttüğünüz gaye nedir?
5. Bizim Türk şairlerinden kimi tercihen seversiniz.
6. Eserlerinizin içinde hangisini tercihen seversiniz.

Midhat Cemal

***

Meşguliyetinizin arasına giren bu sualleri önümüzdeki pazara kadar, yani bir hafta içinde cevap lûtf etmek isti'câl-i kerîmine sünûh bulunursanız müteşekkir kalırım, çünkü pazar günü akşamı perşembenin Servet-i Fünûn'u sansüre gidiyor.

Ta'zîmât-ı samimiyemi takdîm ederim efendim hazretleri.

Midhat

Adres:
Adliye Nezâreti'nde Umûr-ı Hukukiye müdür muavini Midhat Cemal.

***

9.12.1946

Pek muhterem Rıza Tevfik Beyefendi,

Necîb oğlunuzla gönderdiğiniz, Fikret'e ait, mektubu aldım. Bir tane olduğu halde gönderilen lütfa büyük heyecanlar duydum. Öyle sanıyorum ki Fikret'le müşterek günler günleriniz sevgiler ve sevimli kavgalarla dolu olduğu kadar, birçok mektuplarla da lebrîzdir. Bu mektupları benden esirgememeye, refîkanız hanımefendinin de nezdinizde teşebbüslerde bulunmasına, müsaadelerinizi rica ederim. Siz, edebiyat eserlerinde "blaze" olabilirsiniz, hakkınızdır, o kadar çok yıllar, edebiyatımıza o kadar çok şeyler verdiniz ki, bu edebî mektupları vermeye bile üşenmenizi anlarım. Fakat hanımefendinin edebiyat heyecanlarını çok diri, dipdiri buldum; ve sizdeki mektupları ondan rica ediyorum.

Bir de Fikret'in Gümülcine hadisesi hakkındaki teessürünü birkaç satırla çok mufassal yazdığını bu mektubu eserime koyarken, hadisenin hikâyesini sizin lütufkârlığınızdan rica ediyorum. Bir de "Halûk'un Defteri"ndeki "Alnınızda yıldız olan yara" manzumesi bu hadise için midir? Bunun da izahını rica ediyorum. Fikret'e ait ne varsa, dosyanızdaki pusula bile, hatırınızdaki "zan" bile, benim için Topkapı hazineleri kadar zengindir. Birkaç aydan beri (Fikret için vesika topladığım ve notlar yazdığım zamandan beri) Fikret, içimde bir "tasallut" şeklini aldı. Derin hürmetlerimi takdîm ederim. Hanımefendinin ellerinden öperim.

Midhat Cemal Kuntay
(imza)

***

29.1.944

Büyük ve muhterem üstadım Rıza Tevfik Beyefendi,

Son sayısını huzurunuza arz ettiğim "Çınaraltı", Türk şiirinin millî ve tabiî vezin şeklinin ne olabileceğini düşünerek "Hece mi? Aruz mu?" bahsi üzerinde durmak istiyor. Dilimizin bünyeine bu iki vezin sisteminden hangisinin daha uygun olduğu hakkında herkesten evvel sizin re'yinizi istifsâr etmek icâb ettiği kanaatindeyim. Hatırımda yanlış kalmamışsa, Meşrutiyet'ten evvel, Selânik'te çıkan "Bahçe" mecmuasında hece veznini siz müdafaa buyurmuştunuz. Şu halde, hece vezninin münevver zümrenin edebiyatına girişinde birinci derecede âmil ve müessir olan zât-ı üstâdâneleridir. Siz yalnız bununla da kalmadınız, bu vezinle yazılabilecek şiirlerin en güzellerini yazdınız. Bütün bunlar, bu mesele hakkında hepimizi tenvîr etmek isteyişimizdeki cesaretin sebebini izah etmektedir.

Kemâl-i hürmetle ellerinizden öperek ricamızın lûtfen kabulünü istirhâm eder, bütün kalbimle sıhhat ve saadet dilerim, büyük ve muhterem üstadım efendim.

Orhan Seyfi
(imza)

7. Hece vezni zevkimizi tatmin etmiyor mu? Aruz vezni hecenin bu noksanını mı telâfi ediyor, yoksa sürvivan (*) halinde mi devam ediyor?

8. Son zamanlarda aruzla yazılan şiirlerin çoğalmasının sebebi ne olabilir?.[16]

Ankete ilk cevabı gönderen Rıza Tevfik, derginin dört ayrı sayısında yayımlanan oldukça uzun cevabında, önce 1905'te Selanik'te *Çocuk Bahçesi* dergisinde Ömer Naci ile kendi arasında cereyan eden hece-aruz münakaşasından[17] bahsettikten sonra, aruz vezninin yapısı hakkında bazı teknik bilgiler verir. Rıza Tevfik bu arada bir yığın teknik ayrıntıya da girer ve bu yüzden soruların ancak bazılarına cevap verebilir. Yazıların sonuncusunda yer alan bu cevaplarda Rıza Tevfik, "Aruz vezni mi, hece vezni mi bugünkü dilin tabiî ve millî veznidir?" sorusuna: "Hiç şüphe yok ki millî veznimiz hece, yani parmak hesabıdır!" cevabını verirken; "Son zamanlarda aruzla yazılan şiirlerin çoğalmasının sebebi"nin sorulduğu sekizinci soruyu da; "Anlaşılıyor ki saf Türkçe'nin vezni budur. Fakat lisanımız bugünkü halinde, yani her halde çok mağşuş olursa Arap vezniyle yine şiir yazan bulunabilir. Bu da büyük bir günah olmasa gerek!"[18] diyerek cevaplandırır.

Adı geçen ankete ikinci cevabı şair Edip Ayel,[19] üçüncü cevabı Ali Canip Yöntem, dördüncü cevabı da *Güzel Yazılar*[20] adlı antolojinin sahibi Süleyman Şevket Tanlı gönderir.[21]

(*) "Survivant": Ölmeyip sürünen, gücünü kaybettikten sonra hâlâ yaşayan.

NOTLAR:

1 Daha 1896-1897'li yıllarda dilde tasfiyeciliği savunan Fuad Köseraif, Türk diline girmiş bütün yabancı kelimelerin dilden çıkarılarak yerlerine Türkçe karşılıklarının bulunması düşüncesindedir. II. Meşrutiyet'ten sonra, **Türkçülüğün Esasları**'nda Ziya Gökalp'ın bile "tasfiyecilerin lideri mevkiinde" diye söz ettiği Fuad Köseraif, Cumhuriyet'ten sonraki yıllarda da dilde tasfiyecilik konusunda öncülük etmiş, özellikle Mustafa Kemal'e tesir ederek resmî yolla Türkçe'ye mal olmuş yüzlerce Arap ve Fars asıllı kelimenin sevimsiz bulunarak dilimizden atılmasında önemli rol oynamıştır. Vezir Köse Raif Paşa'nın oğlu olan Fuad Köseraif (1872-1949), aynı zamanda II. Meşrutiyet devri hanım şairlerden İhsan Raif Hanım'ın da ağabeyidir (Geniş bilgi için ayrıca bk. Agâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,** 3.b., Ankara 1972, s. 219, 449-450, 453; M. Şakir Ülkütaşır-Nuri Akbayar, "Köseraif, Fuad", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C.V, İstanbul 1982, s. 420-421; Rekin Ertem, **Elifbe'den Alfabe'ye,** İstanbul 1991, s. 208, 260, 332-333).

2 Türk Derneği'nin kuruluşu, amacı, üyeleri ve faaliyetleri hakkında bk. Agâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri,** s. 449-450, 453; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler,** C.I, İstanbul 1984, s. 414-415.

3 Gibb'in eserinin yenileşme dönemi Türk edebiyatıyla ilgili altıncı cildine ait müsveddeler Rıza Tevfik'in terekesinden çıkmış ve bize intikal etmiştir; önümüzdeki günlerde bunları da değerlendirme imkânı bulabileceğimi belirtmek istiyorum.

4 Şiir, edebiyat ve kültür faaliyetleriyle yakından ilgilenen Abbas Halim Paşa hakkında bk. Mustafa uzun, "Abbas Halim Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi** (DİA), C.I, İstanbul 1988, s. 24.

5 Halide Edip, yıllar sonra kürsüsündeki yardımcılarıyla birlikte yaptığı tercümenin önsözünde, Fuad Köseraif'in basılması kararlaştırıldığı halde basılamayan Gibb tercümesinden bahsettiği sayfalarda, "Bu eski tercümenin en dikkate değen kısmı Dr. Rıza Tevfik'in tashihinden geçmiş olan, tasavvuf bahsine taalluk eden birinci bâbıdır" demek suretiyle bunda Rıza Tevfik'in katkısını vurgular (bk. **Osmanlı Şiiri Tarihi,** İstanbul 1943, s. XVII).

6 Cambridge Üniversitesi'nde hocalık yapan ve Gibb'in eserinin tamamlanmasında Browne'a yardım eden Halil Hâlid hakkında Bk. F(evziye) T(ansel), "Halil Hâlid Bey" (Çerkeşşeyhizâde), **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C. IV, İstanbul 1981, s. 47.

7 Gibb, Browne ve Halil Hâlid için ayrıca bk. Taha Toros, "Türk Dostu İki İngiliz Oryantalist ve Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör", **Tarih ve Toplum,** C. II, sayı 11, Ekim 1984, s. 20-23.

8 Bu tercümenin de ancak ilk cildin 1. kitabı (XXI+125 s.) yayımlanabilmiş, diğer kısımları yayımlanmamıştır.

9 Biyografisi için bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri,** 2.b., İstanbul 1969, s. 958-968; "Kuntay, Mıdhat Cemal", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C.V, İstanbul 1982, s. 442-443.

10 Burada adı geçen şair ve yazarların cevapları **Servet-i Fünûn**'un 1420, 1422, 1425, 1426, 1427, 1428, 1429, 1430, 1431, 1432, 1434, 1436, 1437, 1439 ve 1440 (31 Temmuz 1335 - 18 Kânun-ı evvel 1335) numaralı nüshalarında yayımlanmıştır.

11 **Servet-i Fünûn,** nr. 1440, 18 Kânun-ı evvel 1335 (25 Aralık 1919), s. 113, 115-120. Burada adları verilen şiirler için bk. **Serâb-ı Ömrüm** (2.b., İstanbul 1949), s. 202-205, 168, 209-212, 100-101, 59-60, 98-99, 92-93, 82-83.

12 Rıza Tevfik, şiirde üstad kabul ettiği Abdülhak Hâmid hakkında kaleme aldığı **Abdülhak Hâmid ve Mülâhazât-ı Felsefiyyesi** (İstanbul 1334/1918) veya kısaca **Hâmidnâme** gibi Tevfik Fikret'in ölümünden sonra onun için de "Fikretnâme" adıyla bir eser hazırlayacağını çeşitli vesilelerle dile getirmiş, ancak 1918'den sonraki siyasî faaliyetleri arasında böyle bir eser hazırlayamamıştır. Rıza Tevfik 1943'te sürgünden döndükten sonra "Edebiyat Âleminde Tanıdıklarım" başlığı altında başkalarıyla birlikte Tevfik Fikret hakkında da hâtıra mahiyetinde yedi makale yayımlamış (**Yeni Sabah,** nr. 2057-2100; 13 Şubat - 27 Mart 1944), Tevfik Fikret'in otuzuncu ölüm yıldönümünde de bu makaleleri **Tevfik Fikret - Hayatı, Sanatı, Şahsiyeti** (İstanbul 1945) adıyla küçük bir kitap haline getirmiştir.

13 bk. **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C.V, s. 443.

14 bk. **Halûk'un Defteri,** İstanbul 1945, s. 58-61. Tevfik Fikret'in el yazısından litografyayla yapılan tıpkıbasımda (İstanbul 1327) sahife numaraları bulunmadığı için burada o baskı gösterilemedi. Bu hadise ve şiir için ayrıca bk. Mehmed Kaplan, **Tevfik Fikret ve Şiiri,** İstanbul 1946, s. 120.

15 Geniş bilgi için bk. Ziya Bakırcıoğlu, "Çınaraltı", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C.II, İstanbul 1977, s. 142-143; Kâzım Yetiş, "Çınaraltı", **TDV İslâm Ansiklopedisi,** C.VIII, İstanbul 1993, s. 302-303.

16 Orhan Seyfi'nin Rıza Tevfik'e gönderdiği anket sorularıyla dergide yayımlananlar arasında bazı farklılıklar olduğu için dergide yer alan sorulara burada da yer verdik (**Çınaraltı,** nr. 124, 5 Şubat 1944, s. 8).

17 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Abdullah Uçman, "Genç Kalemlerden Önce Türk Dilinin Sadeleşmesi ve Hece Vezni Üzerine Bir Münakaşa", **Mehmet Kaplan'a Armağan,** İstanbul 1984, s. 275-285.

18 **Çınaraltı,** nr. 129, 11 Mart 1944, s. 10.

19 bk. "Ayel, Edip", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C.I, İstanbul 1977, s. 240.

20 Divan, Tanzimat, Servet-i Fünûn ve Millî edebiyat dönemi şair ve yazarlarının eserlerinden seçilen manzum-mensur parçalardan meydana gelen dört ciltlik bu antoloji gördüğü büyük ilgi üzerine birçok defa basılmıştır (1.b. İstanbul 1923, 7.b. 1928. Daha geniş bilgi için bk. "Güzel Yazılar", **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,** C.III, İstanbul 1979, s. 434).

21 Orhan Seyfi'nin düzenlemiş olduğu bu anket ve ankete gönderilen cevapların değerlendirilmesi konusunda daha geniş bilgi için bk. Hasan Kolcu, **Türk Edebiyatında Hece-Aruz Tartışmaları,** Ankara 1993, s. 284-291.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Nüfusu

KEVORK PAMUKCİYAN

Ermeni tehcirinin 80. yıldönümü münasebetiyle, basında bazı yazılar intişar etti. Bu vesile ile, biz de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu hakkında bir makale hazırlamağı arzu ettik. Zira, bu hususta Türk, Ermeni ve yabancı kaynaklar çelişki halindedir.

Bilhassa son yıllarda, güvenilir mehazlardan elde ettiğimiz bilgileri, kronolojik sıra ile aşağıda sunuyoruz.

Bunlardan en eskisi, Alman K. Sassel'in 1822'de Almanca olarak neşrettiği *Avrupa Ülkeleri İstatistik Salnamesi-Almanağı* adlı yıllığıdır. Burada, Osmanlı Devleti'nin genel nüfusu 12.920.000, Ermeni nüfusu ise 1.690.000 olarak gösterilmiştir.[1]

İkincisi, anonim bir Amerikan yazarının eseri olan ve 1833'de New York'da basılan *Sketches of Turkey* adlı İngilizce kitaptır ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun hudutları dahilinde yaşayan Ermeniler'in sayısını yaklaşık iki milyon, İstanbul'daki Ermeniler'in sayısını da 120.000 olarak kaydetmektedir (s. 304).

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1844'de, Harbiye Nazırı Rıza Paşa tarafından ve Batılıların yardımı ile yapılmıştır. Kayıtlara göre, Asya'da Ermeniler'in sayısı yaklaşık iki milyon, Avrupa'da ise yaklaşık 400.000 idi.[2]

1849'da, İstanbul'da St. Benoit matbaasında basılan, *Almanach de l'Empire Ottoman pour l'année 1849* adlı yıllıkta (s. 71)'da, Ermeniler'in sayısı 2.400.000, İstanbul Ermenileri'nin sayısı ise 234.000 olarak gösterilmiştir.

P.M.A. Ubicini'nin *Lettres sur La Turquie* adlı eserinde[3] de, birinci rakam aynen kaydedilmiştir.

Rev. Harvey Newcomb'un *Cyclopedia of Missions* adlı ansiklopedisinde,[4] yine aynı sayıya tesadüf edilmektedir.

Gazeteci, yazar ve hariciyeci Haçadur Oskanyan'ın (1818-1900), *The Sultan and His People* adlı önemli kitabında,[5] üç buçuk milyona yükselmiştir Ermeniler'in nüfusu.

1865'de, Paris'te neşredilen *Almanach de Paris* adlı yıllıkta (s. 692) ise, 1860'da Ermeniler'in sayısı üç milyon olarak gösterilmiştir.

Barutçubaşı Boğos Bey Dadyan'ın (1800-1853) oğlu, Mıgırdiç Bey Dadyan'ın (1844-1911), 1867'de Paris'te yayınlanmış *La Société Arménienne Contemporaine* adlı eserinde,[6] 3.400.000 rakamı mevcuttur.

Evangelinos Misailidis'in *Temaşa-i Dünya* adlı eserine göre, 1870'de bu sayı 2.325.000 idi.

1871'de, Theodosya'da (Kefe) basılmış *Oratzuytz* adlı Ermenice takvim de, 2.500.000 kaydetmiştir (s. 131).

1872'de, İstanbul'da neşredilmiş *Pınakan Daretzuytz* (Tabiî Yıllık) adlı salnameye göre de 2.400.000 idi (sayfalar numarasızdır).

1873'de İstanbul'da basılan *Diezerakan Daretzuytz* (Cihanşümûl Yıl-

1 Dr. Krikor Krikoryan, **"Tebdil-i Kıyafet Osmanlı", "Zartonk",** Ermenice gazete, Beyrut, 9 Haziran 1983, s. 206.

2 Nuri Akbayar, **"Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", "Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,** İstanbul, 1986, cilt 5, s. 1240; Raymond H. Kévorkian - Paul Paboudjian, **Les Arméniens dans l'Empire Ottoman,** Paris, 1992, s. 53.

3 Deuxième partie: **Les Raias,** Paris, 1854, s. 299.

4 New York, 1854, s. 752.

5 New York, 1857, s. 341.

6 P. Tuğlacı, **Dadyan Ailesi,** s. 255.

Patrik Ormanyan

lık) da, 2.500.000 rakamını vermiştir (s. 264).

Trabzon'daki İtalyan Konsolosu Gaetano Aslanelli'ye göre[7] de, 1885 senesindeki Asya'daki Ermeni nüfusu iki milyon, Avrupa'daki ise, 400.000 idi.

1897'de yapılan istatistikte, bu sayı 2.300.000 olarak kaydedilmiştir.[8]

Patrikliğin verdiği bilgilere göre, 1912'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa bölümünde 530.000 Ermeni yaşamaktaydı. Ermeni bölgesi adlandırılan vilâyet-i sittede (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput ve Sivas), Ermeniler'in toplam nüfusa oranı yüzde 38.9 idi. Aynı yıl yapılan nüfus sayımında elde edilen sonuçlara göre, tüm Anadolu'daki Ermeni nüfusu 1.465.148 idi ve genel nüfusun yüzde 18.7'sini oluşturuyordu.[9]

1913 yılı Londra'daki Elçiler Kongresi'nde ise, Osmanlı Devleti hudutları dahilindeki Ermeniler'in sayısı 2.103.000 olarak takdir edilmiştir.[10] İşbu kaynağın müellifi Vartan Malcom, 1912'de Patrikhane'nin verdiği rakamlara göre, vilâyet-i sittenin nüfusunu 1.018.000, diğer vilâyetlerdeki Ermeniler'in sayısını da, 1.082.000, yani cem'an 2.100.000 olarak kaydetmiştir.

Aynı yıl, İstanbul'da Hagop Varjabedyan (1872-1932) tarafından neşredilen Ermeni harfli Türkçe *Nevsal-ı Ermenyan* adlı salnamede (s. 86) ise, iki milyon rakamı mevcuttur.

Simon Kapamaciyan'ın (1863-1942), 1920'de İstanbul'da neşredilen *Kırbani Daretzuytz* (Cep Yıllığı) adlı salnamede dahi, harp öncesi Ermenilerinin nüfusu 2.100.000 olarak gösterilmiştir.

Elimizin altında, Osmanlı Devleti hudutları dahilinde yaşayan Ermenilerin, kiliselerinin, manastırlarının, mekteplerinin ve sair müesseselerinin sayısını ve nüfuslarını şehir şehir gösteren bir liste de vardır ki, hernekadar tarih taşımıyorsa da, Patrik Ormanyan'ın gününde (1896-1908) hazırlandığı, üstteki birkaç kelimelik el yazısından anlaşılmaktadır.

İşbu vesikaya göre, o sıralarda Gregoryen Ermenileri'nin sayısı 1.718.700 idi. Buna, Katolik, Protestan ve sair mezheplerdeki Ermenileri de eklersek, aşağı yukarı iki milyonu bulur. Listede, Gregoryen Ermenilerin şehirlerde 163, köylerde 1714 kiliseye, 219 manastıra, dört hastahaneye, 31 yetimhaneye, beş seminere, 11 orta mektebe, 942 erkek ve 441de kız ilk mektebe malik oldukları kayıtlıdır.

Yukarıda kaydettiğimiz kaynakların ışığı altında, 1878 yılına kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin nüfusunu, yaklaşık iki buçuk milyon olarak kabul edebiliriz. Ancak, mezkûr tarihte Kars ve Ardahan vilâyetleri Rusya'nın eline geçtiğinden, bu sayı yaklaşık 2.400.000'e düşmüştür.

1895 yılı Kasım ayında ise, Abdülhamid'in emriyle Anadolu'da vuku bulan katliamlar sebebiyle ve vukuatlardan sonra Ermeniler'in dış memleketlere göç etmeleri dolayısiyle, işbu rakam yaklaşık 2.100.000'e düşmüştür ve Birinci Cihan Harbi'nin arifesine kadar pek değişmemiştir. Zira, doğumlarla artan miktar kadar, dış ülkelere hicret etmeğe devam etmişlerdir.

Birinci Cihan Harbi'ndeki Ermeni zayiatına gelince, bazı kimseler sayısını az göstermek için, Ermeni nüfusunun sayısını azaltmaktadırlar. Halbuki, bu çok yanlış bir taktiktir. Zira, farkında olmadan oranı yükseltmektedirler. Çünkü bir Fransız haritacının verdiği yaklaşık 1.300.000'lik nüfus üzerine, söz misali yarım veya bir milyon zayiat vuku bulmuşsa, orantı çok yüksek olur. Halbuki, 2.100.000 üzerine yarım veya bir milyon zayiat olmuşsa, oran yaklaşık yarısına düşer.

1915-1916 yıllarında İstanbul'da görevde bulunan, "*La Gazette de Co-*

7 **"Pazmavep"**, Ermenice dergi, Venedik, 1885, Nisan-Haziran, s. 290.

8 A. de La Jonquière, **Histoire de l'Empire Ottoman**, Paris, 1897; Y. G. Çark, **Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler**, İstanbul, 1953, s. 240.

9 Peter Alford Andrews, **Türkiye'deki Etnik Gruplar**, İstanbul, 1992, s. 291.

10 Vartan Malcom, **The Armenians in America**, Boston, 1919, s. 4.

Ermeni Tehciri sırasında Ermeni nüfusun önemli bir bölümü ilkel koşullarda yaşadıkları bu kamplarda yaşama veda etti (üstte). Zorla göçettirilen bir Ermeni kadın ve çocukları (altta).

olarak tahmin etmişlerdir. Hattâ, bu sayıyı ihtiva eden bir broşür de yayınlanmıştır.

Bizim yaptığımız hesap şu şekildedir:

Teotik Lapçinciyan'ın (1873-1928), 1922 yılı *Amenun Daretzuytzı* (Herkesin Yıllığı) adlı salnamesine göre (s. 261-265), Harpten önce Osmanlı Devleti sınırları içinde 2.026.700 Ermeni yaşamaktaydı. 1 Nisan 1921'de ise, bu rakam 592.000'e düşmüştü. Yuvarlak hesap bu sayıyı 600.000 kabul ederek, 2.100.000'den tenzil edersek, 1.500.000 kalır. Aynı kaynağa göre, Kafkasya'ya hicret edenlerin sayısı 400.000'dir. Bu rakamı da 1.500.000'den çıkarırsak, 1.000.000 kalır. Katolik ve Protestan Ermeniler genellikle sürgüne tabi tutulmadıklarından, bunların yaklaşık tutarı olan 200.000'i de indirirsek 900.000 kalır. 100.000 kişinin de Müslümanlığı kabul edip yerlerinde kaldıklarını farzedersek -ki şimdiye kadar bu husus nazarı itibara alınmamıştır- tehcire tabi tutulanların sayısını 800.000 olarak kabul edebiliriz.

Bu miktardan yaklaşık yarım milyonunun yollarda ve Deyrü'z-Zor çöllerinde çeteciler tarafından yapılan katliamlardan, bulaşıcı hastalıklardan, bu meyanda bilhassa tifüsden ve açlıktan öldüklerini kabul edersek, kalan 300.000 kadarı da şüphesiz kurtulmuştur. Zira bu yıllarda Avrupa'ya, Amerika'ya ve muhtelif ülkelere büyük göçler vuku bulmuştur ki, bu husus Ermeni kaynaklarında dahi yazılıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusunun ve Birinci Cihan Harbi'ndeki Ermeni Tehcirinin hakikate en yakın panoraması kanaatımızca budur.

logne" gazetesinin muhabiri Dr. Harry Stuermer, 1917'de Paris'te neşrettiği *Deux Ans de Guerre à Constantinople* adlı eserinde (s. 40), Ermeni kayıplarının miktarının en az yarım milyon olduğunu iş'ar etmiştir. Kalan bir buçuk milyonu da tasalı bir akıbet beklediğini yazmıştır. Bu da gösteriyor ki, muharrir Ermeni nüfusunun iki milyon olduğunu kabul etmiştir.

Bizim yaptığımız hesaplara göre, Stuermer'in verdiği rakam kabule şayandır. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sayın Levon Der-Bedrosyan da, 1990 yılı sonbaharında Amerika'da bulunduğu esnada, "*Washington Times*" gazetesine verdiği beyanatta, ölü sayısının 600.000 kadar olduğunu ifade etmiştir.[11] Esasen, Ermeniler zayiatlarını bir buçuk milyon olarak gösteriyorlarsa, ölülerin zürriyetlerinin sayısını da eklemektedirler. Zira İkinci Cihan Harbi'ne kadar, bu rakamı yuvarlak hesap bir milyon

11 "**Jamanak**" gazetesi, İstanbul, 6 Ekim 1990; "**Zartonk**" gazetesi, 30 Kasım 1990.

"Enver Paşa bin yaşa Biz açlıktan geberdik ..."

ESKİ YAZILAR ESKİ FOTOĞRAFLAR

ENVER PAŞA

AHMET RASİM

V

Ertesi sabah, trenin yemek salonunda karşı karşıya kahvaltı ettik. Masada iki kişi daha vardı. Biri mutlaka Süleyman Numan, diğeri –iyice hatırlayamıyorum ama– galiba Almanlardan ya Bronzart, yahut Seect Paşa idi.

Dikkat ettiğim, çayı gayet yavaş yavaş içiyor, ufak ekmek parçalarına biraz yağ sürüp yiyor, oturuşu, yiyişi ile mahviyet ve kanaat sahibi olduğunu ihtar ediyor.

Tren, Eskişehir'e çıkmak için Karasu vadisine iniyor, tünellere giriyordu. Bana:

– Buraları bilir misiniz?

– Bilirim!

dedim. Müteakiben ahvâl-i tarihiyesinden tutturarak Osmanlıların bidâyet-i zuhurunda Bilecik'in, Karasu'nun ehemmiyetlerinden, buralardaki ilk muharebâttan bahisler açtım. Dalgın dalgın dinledi. Fakat her neden ise musahabeyi birden bire eski Türklere intikal ettirerek bu meyânda Anadolu'daki yerli Rumların pek kadim bir zamanda garbe doğru hicret etmiş Türk kabâilinden bazılarının Hıristiyan olmuş efrâdından bulunduklarını söyledi. Hatta:

– Yirmi beş, otuz sene evveline kadar Anadolu kiliselerinde ayinler bütün Türkçe icrâ edilir, sonunda papazın da, cemaatin de anlayamayacağı eski Yunanca bir İncil'den biraz okunur imiş!

diye tekidâtta bulununca dedim ki:

– Bu ciheti tedkik, tahkik etmeli.

– Siz eder misiniz?

– Maalmemnuniye!

– Peki... Sonra konuşuruz.

...

Öğle yemeğinde yine karşı karşıya bulunduk. Bütün mebâhis fenni, tarihi, içtimai mevzulara istinâd ediyordu. Yeni yeni okuduğu Almanca kitaplardan da arada sırada bahisler açıyordu.

Afyonkarahisar'da tren biraz tevakkuf etti. Derhal vagondan inerek istasyon etrafına birikmiş olan halkın içine girdi. Onlara hallerini, geçimlerini, harp hakkındaki fikirlerini sordu. Ben anladım. Afyonlular Enver Paşa'yı beklemeye gelmişler ise de saçlı, sakallı, iriyarı bir adam sandıkları için karşılarındakinin olsa olsa bir zabit olduğuna hükmediyorlardı. Orada bulunan İstanbullu memur, Paşa'nın vagona doğru avdet ettiği sırada onlara:

– İşte Enver Paşa budur!

deyince şaşakaldılar.

Elhasıl Ulukışla'ya kadar her yemekte karşı karşıya idik. Tahkikatımın neticesinde anladım ki Paşa, hiçbir zaman tütün, müskirât, enfiye gibi şeyler istimâl etmemiş olduğu gibi diğer türlü menhiyâttan da mücteneb yaşamış...

Muazzam bir işin başında bulunduğu için insan vehleten ceri cerbezeli, eli ayağı durmaz, atar tutar bir kumandan olduğunu zanneder değil mi? Bilakis! Daimi bir mahcubiyet yüzünden ayrılmıyor, sözleri kısa ve kat'iyü'l-müfâd düşünüyordu.

Ulukışla'dan bindiğimiz otomobiller, bizi öğleüstü Niğde'nin oraya düşen kısmındaki bir değirmenin ağaçlıkları altında cem'etti. O esnâda beni çağırttı. Otomobiline çıktım. Biraz peynir, biraz söğüş, iki şeftaliden ibaret olan yemeğini yine ağır ağır yiyordu. Karargâhdaki fotoğrafçı beraberce resmimizi aldı. Yine konuştuk: Bu ovaların letafetinden, Anadolu'nun güzelliğinden ufak bir hasbihâl yaptık. Yine ayrıldık. Akşamı Kayseri'de buluşacak idik. Onun râkib olduğu otomobil saat elli altmış kilometre yapıyordu. Bizimki nisbeten ağır yürüyordu. Onun için bir saat sonra Paşa bizden yirmi kilometre fazla bir mesafe kat'etmiş bulunuyordu. Ben en arkadan yürüyen karargâh kumandanlığının otomobilini tercih etmiş idim.

Akşam oldu, hatta sular karardı. Biz henüz İncesu denilen mevkie yeni gelmiş idik. Şehre daha yirmi yirmibeş kilometre var idi. Yetişelim diye şoföre sürmesini söyledik. Üstümüz başımız, ağzımız, burnumuz toz içinde kalmıştı.

Enver Paşa Almanya'da cepheleri gezerken

Ben evvelce buraları gezmiş olduğum için yolları tanıyordum. Kayseri'ye girmeden evvelki ağaçlık sahaya geldiğimizde bir cemm-i gafîrin bağıra çağıra bir şeyler söylemekte olduğunu duydum.

Önceden istikbal münasebetiyle medhiye okuduklarına zâhib oldum. Dikkat ettikçe güftenin başka bir meaili muhtevi olduğunu anladım. Diyorlar idi ki:

"Enver Paşa bin yaşa
Biz açlıktan geberdik."

Vay!.. Sonu gelmez bir nakarat!.. Biz açlıktan geberdik!.. Ne yaman söz!.. Aç ile eceli gelen konuşur!

Meseleyi karargâh kumandanına anlattım. O da şaşırdı.

– Şimdi tahkikat yaptıralım, dedi.

– Aldırma!.. Bir kere mutasarrıfı görelim! dedim.

O gece yemeği dâire-i hükûmette yedik. Ben belediyede yattım. Alesseher kalktım. Şehzâdelerimizden birinin nâmına yapılan bir çeşmenin resm-i küşâdında hazır bulunacak idik. Bütün Kayseri ahalisi ile mektepleri çeşmenin mebni bulunduğu meydana dökülmüş idi.

Bunlar meyânında "eytâm" talebe de var idi. Paşa bilhassa haklarında mütehassis göründü. Resm-i küşâddan sonra yine otomobile bindik, gecesi Sivas'da birleşecek idik. Sür bre sür!.. Bir gün evvel ikiyüz bu kadar kilometre kat'etmiş idik. Bugün de hemen o kadar kilometre kat'edecek idik. Yollarda tozlar, alçalmış bulutlar gibi duruyordu.

Biraz da tehlike var idi. Sivas'a yakın bir mahalde Ermeni eşkiyasının, diğer bir mahalde de asker kaçaklarıyla birleşmiş Kürt haydutlarının mevcudiyetini biliyordum. Bizim kafilemizi teşkil eden altı yedi otomobil arasında ise hiçbir irtibatı bulunmuyordu. Hiçbir otomobil diğerini görmüyordu. Hatta bizi Gemerek denilen köy önünde çocuklar taşa tutmak istediler. Böyle cin arabasına binmiş kimseler taşlanmaz da kimler taşlanır; diğer taraftan köy köpekleri de dehşetiyle saldırıyorlardı.

Sivas'a vardığımızda gece olmuş idi. Derhal yemeğe oturduk, sofrada Vehib Paşa'yı gördüm. Selamlaştık. Bana:

– Yemekten sonra görüşelim!

dedi. Paşa gülümseyerek:

– Gizli mi? diye sordu. Dedim ki:

– Öyle olması lâzım gelir... Helâlleşmek için...

Daha ziyade güldü.

Filvaki taamı müteakip Vehip Paşa ile bir odaya çekildik. İstanbul ahvâlini anlamak istiyordu. Anlattım. Derin derin dinledi. Ennihâye başını kaldırdı, dedi ki:

– Rasim Bey, ben sana inanırım. Senden bir şey rica edeceğim.

– Buyurun!

Enver Paşa'yı telmih ederek:

– Şunu anlarsan pek memnun olurum.

– Söyleyin, baş üstüne!

– Bu adam biliyor da mı metin görünüyor, yoksa bilmiyor da mı?

Durdum. O zaman için mühim bir sual. Çünkü Paşa bana trende:

– Vekayie dâir size her gün gelen telgrafnâmelerin verilmesini, harekât-ı umûmiye müdürü Binbaşı Tahsin Bey'e emrettim. Ondan her şeyi sorar, anlarsınız. Sizden gizli bir şey yoktur.

Demiş idi ama her na zaman Tahsin Bey'e mürâcaat etti isem sükûndan mâadâ bir şey anlamamış idim. Açıl kilit açılmaz, anahtarı nerede?.. Ben yalnız yâverlerden Süleyman Numan Paşa'dan malumât alıyor, filhakika Harb-i Umûmî'ye dair olan telgrafnâmeleri görüyordum. Bize dâir hiçbir haber alamıyordum. Bu sebeple büyük bir endişe içinde idim. Şimdi böyle bir suale maruz kalışım beni bütün bütün işkillendirdi. Bunun üzerine Vehib Paşa'ya dedim ki:

– Peki!.. Fakat siz bana bizim ahvâl-i umûmiyemizin nasıl olduğunu biliyor musunuz?

Düşünmedi bile:

– Fenâ!

dedi.

– Yâ?

– Evet. Gerçi benim kumandanı olduğum cepheden korkum yok ise de Suriye, Irak çok fenâ gidiyor.. Her halde tehlike var... Zannederim ki bu tehlikeyi atlatmak pek güç olacaktır!.. Onun için diyorum ki Enver Paşa'da gördüğüm metanet ca'li mi, hakikat mi?

Eğer biliyor da yine böyle metin görünüyorsa pek büyük bir adam... Doğrusu ben yapamam!..

...

Bu söz bende bir ukde olup kaldı. Büyük adam atlatılması pek güç bir tehlike!.. O halde biz Suşehri'nde Refahiye'de, Gelvaris'te, Giresun'da neye dolaşıyoruz? Suriye'ye veya Irak'a neden gitmiyoruz?

Alessabah yine bindik. Ver elini Suşehri! Paşa yolda birkaç kartala tüfek attı ise de tutturamadı. Tuhaf bir hal... Ordu cenûblarda azîm bir tehlike içinde, biz burada avlanıyoruz!

Suşehri'nde yani üçüncü grup karargâhında bir gün dinlendik. Ulukışla'dan itibaren altıyüz kilometreye yakın bir mesâfe kat'etmiş idik. Ben o gün Vehib Paşa'yı tekrar görmüştüm.

Buraya ilk defa geldiğimde Zeynel namında bir Kürt şakisi tutulmuş idi. Onun ve iki yardağının asılmış olduğunu öğrendim.

Öğle yemeğinde Enver Paşa beni yine karşısına aldı. Süleyman Numan Paşa'yı pek sevdiğim için onunla mülâtafeyi icap edecek sözler söylüyordu. Biz de sarakamıza devam ediyorduk.

Taamdan sonra ben yine bermutad Tahsin Bey'i gördüm.

– Şâyân-ı dikkat bir haber yok azizim,

deyince ben de artık sabredemedim. Dedim ki:

– Gazze, Irak tarafları...

Merhum, dikkatli dikkatli yüzüme baktı. Dedim ki:

– Beyefendi ben bunları yazıp İstanbul'a yollayacak değilim. Kalbimde saklayacağım...

Gözlerini indirdi. Cevaben:

– Size Giresun'da mufassal malumat veririm.

– Vaad ediyor musunuz?

– Ediyorum!

Tahsin Bey, ordunun en güzide, en faâl, namuslu ümerâsından idi. Ben onun o sözlerinden Vehib Paşa'nın bana Sivas'ta söylemiş olduğu tehlikeyi pek sarih bir surette anlattım. Elim, ayağım buz gibi kesildi.

Akşam 31.12.1922

VI

Suşehri'nde bir gün istirahat ettikten sonra doğruca birinci Kafkas Kolordusu karargâhı olan Refahiye'ye gittik. Maksad bu cepheyi kâmilen teftiş etmek idi. Burada Karadağ denilen zirvedeki siperleri gezdi. Çok durmayıp döndü.

Refahiye'de, onun biraz ötesindeki Melek Şerif'te hava güzel olduğu halde zirvede kar yağmış olduğunu, Rusların güyâ Paşa'nın vürûdundan haberdar olmuşlar gibi hatt-ı harbe girer girmez top atmaya başladıklarını, güllelerin pek yakına düştüğü halde aslâ fütûr ve telaş göstermediğini naklettiler.

Ben ta evvelden beri cesâret ve şecaati hakkında uzun, muhtelif menâkıb-ı kahramanânesi dolayısıyla bir fikr-i mahsus edinmiştim. Edinmiştim ama, Vehib Paşa'nın bana Sivas'ta irâd etmiş olduğu mahûd sual zihnimi bulandırıyordu. Maheza bu bedbaht kumandanda istihkar-ı memât hissi her yerde, her vechile tezâhür ediyordu. Dağlara çekilen türlü türlü erbâb-ı şekavet arasından bizlerden yirmi otuz kilometre uzak olarak bir kendi, bir yâveri, bir de şoförü geçmek, memleketin halini bilenlerce az metanet ve mekânet midir?

Avdetinde:

– Paşa, cepheyi nasıl buldunuz?

– Hiçbir tehlike yoktur, düşman olduğu yerde durdurulmuştur,

dedi ve bana her zamanki gibi mütebessimâne bakarak:

– Bu gece neredeyiz biliyor musunuz?

– Hayır...

– Gelvaris'te... İkinci Kafkas karargâhında... Sizin pek ziyâde sevdiğiniz Yakup Şevki Paşa'nın yanında...

– Öyle mi?

– Fakat derhal kalkalım, mesafe hem uzunca, hem de dolaşıktır dedi. Muhtasar bir taamı müteâkip yine otomobillere atladık.

Köroğlu Boğazı'nı bu dördüncü geçişim idi. Adetâ bizce esâtirî bir şöhrete mâlik olan bu şahsiyeti ben nedense severim. Boğazın bir yerinde onun ârâm etmiş olduğu bir mağaranın medhali vardır. Onun önünden geçerken otomobili durdurdum, bir

hayli baktım. Çıkılır, inilir bir yer değil, bahusus dere coşkun olursa... Fakat Köroğlu, gözü açık bir mütegallib olduğu için elbette yolunu bulmuştur!..

Otomobil, Suşehri mülhakatından olan sıra köylerin muvacehesindeki dik, sarp yokuşları tırmanarak hali kalmış bir köyün içinden Kelkit vadisine doğru saldırdı. Artık gidiyoruz.

Bir müddet sonra Şebinkarahisar'ın kalesi göründü. Otomobiller buradan benzin alacakları için tevakkuf ediyorlardı. Biz de durduk. Karahisar'ın ne kadar tonbalak toramanları varsa etrafımızı sardılar. Koşuşuyorlar, oynaşıyorlardı. Ortalık cıvıl cıvıl idi.

Oradan hareket ettikten biraz sonra acemi şoför elinde bulunan bizim dâbbe çamura saplanmasın mı? Bereket versin ki arkadan tamirât kamyonu geliyordu. Yetişti, bizi çekti çıkardı. Fakat biz gecikmiş idik. Yarı yolda gece bastırdı. Yol dakika-be-dakika nazar-ı takib önünden kaçıyordu. Hiçbirimiz bu taraflardan geçmemiş idik. Karanlık arttıkça güzergâh kesb-i münâat ediyor, uçurumlara atılmak, dağ başlarında kalmak, taarruzlara uğramak, hayvanât-ı vahşiyeye parçalanmak, en hakiki aç, uykusuz kalmak tehlikeleri baş gösteriyordu. Neden sonra bir amele taburunun çadırlarındaki ışıkları görerek onlardan yolu sorduk, gösterdiler. Birkaç kilometre daha yürüdükten sonra karanlık bir boğaza saptık, dereye sarkan bir yoldan gidiyorduk. Alucra namındaki bir köyden de sürüp aldığımız salık ile Gelvaris'e varacak idik.

Gece yarılıyordu. Alucra'ya gelmeden Paşa'nın bizi merak edip telgrafla muttasıl sormakta olduğunu söylediler. Dere kenarından gitmekliğimizi tavsiye ettiler. Hepimiz kaptan kesildiğimiz için biz yine yolu şaşırdık. Telgraf tellerini kaybettik. Bu defa başka bir tehlike vardı. Biri dedi ki:

– Acaba Rus hatları içine mi düştük?

İşte bu eksik idi. Kadıköyü'nde kalk, gel kendini burada Ruslar'a kaptır!

Arada görüyordum. Biz yoklaya yoklaya yürüdüğümüz için derenin öteki sahilinden de çakallar bizimle beraber yürüyorlardı. Bir tabanca cümlesini çil yavrusu gibi dağıttı, dere, top patlar gibi gümledi.

Elhasıl gece yarısı olmuştu. Biz Gelvaris'e çıkan yokuşu mâşiyyen tırmanıyorduk. Nöbetçiler haberdar oldukları için biri önümüze düştü, bizi karargâha getirdi.

Uykusuzluktan, yorgunluktan pek harap idim. Derhal gösterilen yere uzandım.

Üç dört saat sonra karargâh kumandanının sesi ile uyandım. Ortalık henüz ışılıyordu. Bir çay, bir daha!.. Birkaç lokma ekmek, söğüş... Karargâh binalarının önüne çıktık. Biraz etrafı gezindim. Otomobiller hazırlanmış idi. Bizim otomobile doğru teveccüh ettiğimde Paşa'nın kendi ve ikinci Kafkas ordusu karargâhıyla beraber atlarla gelmekte olduğunu gördüm. Cephenin bu kısmını teftişten avdet ediyordu. Attan inince karşıladım. Kalpağı biraz eğri, uzun bir kaput giymiş, ellerine konçları uzun eldivenler takmış idi. Radoslavof'un sözünü tahattur ettim. Çünkü tarz ve kıyafet Napolyon üslubunu andırıyordu. Ardı sıra Vehip Paşa'nın sualini bir daha hatırladım. Kocaman bir "acaba" zihnimin içinde tekerlenip duruyordu.

Bana o gece geciktiğimizin esbâbını sordu. Pek çok merak ettiğini söyledi. Anlattım, teşekkür ettim.

Benzi biraz solgun idi. Tepeler soğuk olduğu için üşümüştür, dedim. Fakat yürüyüş de bildiğim gibi atik, çevik değil idi. Ona da bir kulp buldum, saatlerce beygirde idi. Yorulmuştur, dedim.

Kafile hareket ediyordu. Yakup Şevki Paşa'nın bana hediye ettiği dört beş Amasya elmasını hâmilen, kendisine müteşekkiren ben de otomobile atladım.

– Nereye gidiyor idik?

– Giresun'a!

Geceleyin, geçtiğimiz yollardan gündüz gözüyle bir daha geçiyorduk. Aman allah! Ne tehlikeler, ne uçurumlar, ne hayırlar, ne tepeler atlamışız! O gece, ben bu gündüz kadar korkmamıştım!

Şebinkarahisar'a varmadan bir dönemeçten döndük. Bir yokuşu inerek, ismini tahattur edemediğim bir köyün köprülü yolundan, oldukça geniş bir dereye girdik. Buranın manzarasını bir türlü unutamıyordum. Yan, dik yamaçlardaki taşlar tabakalarında elvân-ı seb'a mücessem ve müşekkel görünüyor, tabii, nazarfirîb, uzunca bir mozaik göz alıyordu.

Bütün vadi serâb olup bir yere aks etse bunun cennetin yollarından biri olduğuna insanı inandırabilir!

Sonbahar karşı kıyılardaki tepelerdeki ağaçların yapraklarını öyle güzel sarartmış, kızartmış ki nazar-ı hayâl bunları erguvan ile karışık iri kolyeler gibi görüyordu. Bir nokta-i mürtefia etrafında döne döne çıktığımız dolambaç yerlerden baktığımda ta ötelere kadar imtidâd eden düz, vâsi sahada bütün güzelliklerin toplandıklarına hükmediyordum. Ne yaman tenhâ-zâr!.. Ne adam var, ne hayvan, ne de cin! İçimden öyle geldi ki:

– İn otomobilden... Ben buradan bir yere gitmem! de... Kal!..

Bir aralık karargâh kumandanı dedi ki:

– Geceden evvel Kulakkaya'yı tutabilsek!

– Geceden evvel mi? Giresun'a yarın mı gideceğiz?

– Yoook!.. Ondan ötesi ormanlık, yokuştur, kayıp geçeriz!

– Ne yaparız?

– Kayıp geçeriz!

Ormanlık, yokuş, gece... Hep tehlike!

– Kalalım!

– Olamaz!

İçimden:

– Çattık!

Gurûba doğru idi ki biz Kulakkaya'da otomobilin düdüğünü öttürdük. Sıcak bir çay, akşamın bürûdetini tadil etti. Yürüdük... Filhakika bir çam ormanının medhalinden girdik.

Hâ bre hâ!.. Bir saat, iki saat... Yine orman... Projektör, bize oradaki dönemeçlerin müntehi olduğu müthiş uçurumları birer birer gösteriyordu. Üç saat... Yine orman... Yine dönemeç... Yine uçurum!

– Aman hâfız(!) dikkat et... Yavrum!

Evet... Dikkat! Bir dönemeçte fren tutmaz gibi oldu, bir karış daha ileriye gideydik belki iki üç yüz metrelik bir uçuruma uçacak idi! Tüylerim diken diken oldu... Zavallı tilkiler, tavşanlar, çakallar... Görüyordum, bize mülâki oldular mı, dehşetli, tepsi kadar büyük iki parlak gözlü, homurtulu bir canavar zannediyorlar, kendilerini kaldırıp o derin uçuruma atıyorlardı. Ben bu sükutların görültülerini, çakalların av'ave-i me'yûsânelerini duyuyordum.

...

Giresun'a girdiğimizde sabah oluyordu.

– Aman yatak!

Korku, halecân, daimi tartaklanma, pis pis benzin kokusu, bir vaziyette saatlerce oturup kalma, o menâzır-ı müdhişe a'sab üzerinde hayli tahribât icrâ ediyor. Uykuya dalacağım esnâlarda kâh kolum, kâh bacağım silkinip atıyordu, kâh gözlerim birden bire açılarak yatakta yarı belime kadar dimdik kalıyordum.

...

Uyandığım zaman, karargâh komutanı:

– Kalebayırı denilen bahçeye gideceksiniz.

dedi. Zaten resmen yatmış idim! Fırladım. Elimi yüzümü yıkadım. Bulunduğumuz binanın biraz ilerisindeki diğer bir binaya girerek salon tertibinde bir sofada arkadaşlarla buluşarak gittik. Burası Karadeniz'e doğru fırlamış bir burun şeklinde güzide bir tefeerrücgâhdır. Deniz, buradan göz alabildiğine kadar imtidâd eder. Vaktiyle tanzim ve tarh edilmiş, ağaçlar dikilmiş, bakılmış... Bütün Giresun halkı yollara dökülmüş, sedlerine yığılmış idi, herkeste bir beşâşet görünüyordu. Ben de beşûş idim. Mevkiin müstesnâlığı bizim Fener'in daha büyük bir vaziyete getirilmiş olduğunu ihtar ediyordu.

Sofrada Paşa yine karşımda idi. O da şen ve şatır görünüyordu. Yârân-ı bâ-safâ, beni ona da geçmişler. Ben işret etmeyince yazı yazamaz, uyku uyuyamaz, yemek yiyemez, neşelenemez imişim!

O halde bu kadar gün nasıl durabilmişim?.. Şaşmış...

Dedim ki:

– Sarf kitapları fiillerin hem müsbet, hem menfi tasriflerini gösterirler. Ben de onlar gibiyimdir. İçerim, içmem. İçerim, yazı yazmam, uyku uyurum, yerim neşelenirim. İçmem, yazı yazarım, uyku uyurum, yemek yerim, neşelenirim!

Bu itirafımı pek ziyade dikkatle dinledi. Hele:

– İşret benim için bir zevktir... İhtiyaç değildir!..

deyişimden pek ziyâde memnun göründü. Dedi ki:

– Ben sizi bu mahrumiyet dolayısıyla sıkılıyor zannediyordum.

Aslâ!.. Bilakis!.. Ben bilhassa seyahatlerde hiç kullanmamayı tercih ederim.

...

Bunu bana niye sormuştu, bir türlü anlayamıyordum! Müteakiben dedi ki:

– Biz yarın Çarşamba taraflarına doğru gideceğiz, siz de gelecek misiniz?

– Ne ile?

– Atlarla.

– Gelemem Paşam... Çünkü ata binemem!

– O halde bizi üç gün burada bekleyeceksiniz.

– Beklerim.

Akşam 1.5.1923

Enver Paşa I. Dünya Savaşı'nda

CHP'nin Yarı Resmi Yayın Organı: *Ulus*

HÜRRİYET KONYAR

Ulus gazetesinin Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte taşıdığı temel işlev, CHP'nin görüşlerini kamuya yansıtmak olmuştur. CHP'nin yarı resmi niteliğindeki bu yayın organının bir partiye bağlı olmasının sadece Türkiye'ye özgü koşullar altında meydana gelmiş bir gazetecilik örneği olmadığını söyleyebiliriz. *Ulus* gazetesinin tek partili hayat boyunca ve daha sonraları da devlet partisi olan CHP'nin yayın organı olması sıfatı, onu döneminin diğer tek partili rejimlerdeki partilere ait yayın organları ile karşılaştırmaya götürmektedir. Bu tür yayın organları dönemlerinin bir özelliği olarak Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti'nin yayın organı olan *Pravda*, Faşist Almanya'da Nazi Partisi'nin yayın organı olan *Voelkischer Beobochter* v.d. tek partilere ait örnekler bizi dönemin koşullarından kaynaklanan gazete türleri olduğu anlayışına götürmektedir.

Ulus gazetesi dönemin koşullarından kaynaklanan ve Kemalist yöneticilerin kendi görüşlerini açıklamak amacıyla kurdukları bir gazete olmakla birlikte aynı zamanda bu tür gazetecilik anlayışının Osmanlı dönemine kadar inen, İttihat ve Terakki Fırkası / Cemiyeti ile başlayan bir geleneği de vardır. Bu gelenek, fırkanın kendi görüşlerini halka anlatmak amacıyla çıkarmış olduğu *Tanin* gazetesinin Cumhuriyet döneminde Kemalist yöneticilerin çıkarmış oldukları *Ulus* gazetesi ile işlevlerinin aynı olmasıdır. *Ulus* gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın gibi eski bir İttihatçının da bir dönem başyazarlık yapması, sözkonusu gazetecilik geleneğinin bir tür devamı niteliğindedir.

Ulus gazetesinin tarihsel geçmişini taşıdığı işlev dolayısıyla Kurtuluş Savaşı'na kadar götürmek gerekmektedir. Bu bakış açısı altında *Ulus*'un ilk biçimlenişinin Kurtuluş Savaşı'nda *İrade-i Milliye* gazetesi ile olduğunu söyleyebiliriz.

İrade-i Milliye Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal'in öncülüğünde çıkmıştır. M. Kemal dışardan her çeşit haberin ister telgraf, ister gazete yoluyla olsun Kemalistlerin bulunduğu bölgeye girmesini engellemek istiyordu. Bunu gerçekleştirmek için de ilk olarak telgraf ağına el koyarken, ikinci olarak da bir gazete çıkarmaya karar veriyordu.[1]

Bu gazete ile ulusal bağımsızlık savaşının önemini, mevcut durumu ve yapılacak işleri önce kendi milletine anlatmak amacındaydı.[2]

Adını ve başlık altını bizzat M. Kemal'in tespit ettiği *İrade-i Milliye* gazetesi, 1919'da Sivas Kongresi'ni takiben ilk sayısı 14 Eylül 1335/1919'da çıkmıştır. Sivas vilayet matbaasında basılmış, dört sayfa gazetenin her sayfası 46x27 santimetrekaredir. *İrade-i Milliye* gazetesi, şiarını "Metalib ve Amal Milliyenin Müdafiidir" cümlesiyle ifade etmiş, onaltı sayı çıkabilmiştir.[3]

İrade-i Milliye önceleri haftada bir gün yayınlanmış, bir aralık da haftada iki gün yayınlanmıştır. Daha sonraları ise günlük hale getirilmiştir. 1922 yılı sonuna kadar yayın hayatını sürdürmüştür.[4]

Gazetede çıkan yazılar, ulusal bağımsızlık savaşı ile ilgili bilgiler, M. Kemal'in bildirileri, "Heyet-i Temsiliye"nin kararları, çeşitli yazışmalarla birlikte "İrade-i Milliye"nin ne olduğu, niçin bağımsızlık savaşına girişildiği, neler yapıldığı, memleketin neden bu duruma düştüğü gibi konuları kapsamaktaydı.[5] Ayrıca bu gazetede çıkacak yazılar için M. Kemal'in kesin direktifi vardır. İmzalı yazı ya-

Yurum komşunda yıkık bir ul-
ke... Turlu düşmanlarla kanlı boğuş-
malar. Yıllarca süren savaş... Ondan
sonra içerde ve dışarda saygıyla tu-
nunan yeni vatan, yeni toplum, yeni
devlet ve bunları başarmak için ora-
ya dayanılar...
İşte Türk devriminin tarihi...
ULUS
ADIMIŞ ANDIMIZDIR
C. H. P. 39 yıl
önce bugün
kurulmuştur. "9 Eylül 1923..
Sivas Kongresi kararları

Ulus'un CHP'nin 39. Kuruluş yıldönümünde verdiği ek.

zılmayacaktır. Bu gazete nüshaları vilayetin çeşitli dairelerinin resmî mühürleriyle mühürlenen zarflar içinde Anadolu'nun diğer şehirlerine ve özellikle İstanbul'a ulaştırılmıştır.[6]

İrade-i Milliye yöneticilerinin farklı bir çizgi izlemeleri ve gazetenin Sivas'a bırakılması yolundaki ısrarlı arzular üzerine M. Kemal Ankara'ya yerleştikten sonra tamamen kendi denetiminde ve hedefini daha açık olarak yansıtacak olan *Hakimiyet-i Milliye*'yi kurmağa karar vermiştir.[7]

M. Kemal bu gazete ile Kurtuluş Savaşı'nın amaçlarını ve yapılan işleri Ankara'dan bütün yurda duyurmayı amaçlıyordu.

Hakimiyet-i Milliye gazetesi 10 Ocak 1920'de yayın hayatına başlamıştır. Gazete önceleri haftada iki kez yayınlanmıştır. Bütün Anadolu ile onu ilgilendiren durum ve olayları kapsayan haberleri veren bir içeriğe sahiptir. Gazete, "Milletin Müdafaa-i Hakimiyeti Olacaktır" şiarını benimsemiştir. Kamuoyuna Kuvay-ı Milliye'nin ne olduğunu, niçin kurulduğunu, ne yapmak istediğini anlatarak halkın bu konuda aydınlanmasında önemli bir görev üstlenmiştir.

Hakimiyet-i Milliye gazetesinde Kurtuluş Savaşı boyunca ulusal bağımsızlık ile ilgili bütün yazılar Anadolu'nun her yerinden gelerek basılmaktaydı. Bu dönemde İstanbul'un işgal altında olması ve buradaki basının da sansür altında bulunması nedeniyle *Hakimiyet-i Milliye* gazetecilikte siyasi haber verme ve kamuoyunu siyasi bakımdan bilinçlendirme konusunda önemli bir görevi yerine getirmiştir.[8]

Gazete yazı kadrosuna zamanın basın ustalarını toplamıştır. 1934 yılından itibaren de yayınına *Ulus* gazetesi olarak devam etmiştir.[9] 1945 yılında *Hakimiyet-i Milliye*'nin devamı olarak 26. yılını doldurmuş ve 8413 sayıya ulaşmıştır.[10]

Gazete 1945 yılına kadar CHP'nin izlediği tek parti politikasının yansıtıcısı olmuş, ancak 1946'da çok partili hayata geçişle birlikte gazetede bazı değişimler ortaya çıkmıştır. Bu dönemlerde başyazarlığı Falih Rıfkı Atay yapmaktadır. Atay'ın *Ulus* gazetesinde savunduğu düşünce biçimi şöyledir:

"... CHP ile bizim bütün gençliğimizin yazı ve fikir hayatımızın uğrunda savaşla geçmiş olduğu milli kurtuluş prensipleri erk bulmuştur. Biz bu prensipler erkini savunuyoruz. Hiçbir gün ondan vazgeçecek değiliz. Ulus, CHP'nin gazetesidir. Ulus'ta baş veya orta bütün yazılara imza koyanlar inandıkları davanın zayıflatılmasına, çürütülmesine, düşürülmesine engel olmak için savaşmağa yalnız memur değil, mecburdurlar."[11]

Görüldüğü gibi Falih Rıfkı Atay *Ulus* gazetesinde savunulan düşüncelerin CHP'nin ilkeleri olmasını şart koşarken bunun aynı zamanda zorunlu bir görev olduğunu da eklemektedir. Gazetede başyazarlığı daha sonra Mümtaz Faik Fenik yapmıştır.

Ulus'da hakim olan bu "tek partili düşünce tarzı" 1946'dan itibaren CHP'de başlayan değişimlere paralel olarak yavaş yavaş değişmeye başlar. CHP İnönü'nün liderliğinde siyasi hayatı çok partili bir yapıya kavuşturmaya çalışırken, kendi içinde de çeşitli görüş ayrılıkları daha net olarak ortaya çıkıyordu. Bu ise parti içinde bölünmeler meydana getiriyordu. CHP'de en önemli muhalif hareket 1946 seçimlerinden sonra kurulan tek parti zihniyetini devam ettiren Peker hükümetine karşı oluşan İnönü ve diğer ılımlı kesimler olmuştur. Böylelikle CHP içinde Peker'in siyasi tavrını onaylayan ve buna karşı çıkan olmak üzere, müfritler ve mutediller olarak bilinen iki grup meydana gelmiştir.

Tek partili yapıyı savunup, çok partili hayata şüphe ile bakan Pekerci kanada karşılık, İnönü ve diğer ılımlı kişilerden oluşan mutedil kanat ise yeni dünya düzenine ayak uydurmak gerektiğini, Türkiye'nin bu yapını dışında kalmamasını istemekte, CHP'nin şimdiye dek savunduğu ilkelerden ödün vermemekle birlikte bu ilkelerin yeni dünya koşullarına uyum sağlayarak yeniden yorumlanmasını ve daha kontrollü biçimde yeniden uygulamaya konulmasını da istemekteydi. Ayrıca muhalefetin arkasından sürüklediği kitlelere karşı da CHP'nin görüntüsünü eski biçiminden daha farklı olarak değiştirmek isteği de vardı.

CHP içinde başlayan bu görüş ay-

rılıkları İnönü'nün 12 Temmuz Beyannamesi ile kabine değişikliğine yol açar. İnönü müfritlere karşı durarak yeni kabinede genç, dinamik unsurlara yer vermiştir.[12] Bu yeni genç kadro amaçlanan CHP'ye taze kan getirmesi ve DP ile ortak bir zemin bularak ortaya çıkan siyasi bunalımı aşmak olmaktaydı.[13] CHP'de artık bundan böyle hakim olan görüş, otoriter tek parti zihniyeti değil, İnönü'nün görüşleri doğrultusunda çok partili yapı ile uyum sağlayan reformcu bir zihniyettir.

Ulus gazetesinin siyasi yapısı da CHP'de başlayan bu değişime paralel olarak değişmiştir. Gazete CHP'deki reformist kanadın hakimiyeti altına girerek bu görüşler doğrultusunda yayın yapmaktadır. Gazetenin başyazarlığını ise 1947 yılı ortalarından itibaren Falih Rıfkı Atay ve Nihat Erim dönüşümlü olarak yapmaktadırlar.[14]

Erim'in gazetenin bu yeni dönemdeki politikasını şöyle değerlendirdiğini gözlemliyoruz.

"Ulus'un vazifesi, partinin resmi görüşünü ortaya savunmaktan ibaret değildir. Ulus aynı zamanda partililer arasındaki türlü fikir cereyanlarını da aksettirecektir. Ulus'da Halk Partisi'nin ana umdelerine aykırı olmamak şartıyla her düşünce yer bulacaktır."[15]

Öte yandan tek parti zihniyetine bağlı kalan Falih Rıfkı Atay'ın da *Ulus*'un bu yeni dönemdeki politikasını şöyle değerlendirdiği görülmektedir:

"Ulus CHP'nin gazetesidir. CHP'nin belli prensiplerine aykırı olmamak şartıyla bu gazetede partili arkadaşlar ayrı ayrı kendi fikirlerini savunabilmelidirler. Öyle de olmaktadır. Parti işleri denetçisi sıfatı bizim vazifemiz, Ulus'da çıkan yazıların sadece ana prensiplerine aykırı olmamasına dikkat etmekten ibarettir. Ne bize, ne de başkalarına yazdıklarımız dikte edilmez. Ne biz, ne de başkaları fikirlerimizin CHP'nin malı olduğu gibi bir iddiaya kapılamayız. Ancak Ulus, parti çoğunluğunun kararlarına karşı mücadele edemez. Onun iktidara getirdiği hükümeti tutar. Biri, her demokratik organizmada hüküm sürmesi gereken fikir hürriyetinin tabii bir neticesi olduğu kadar ikincisi de her demokratik organizmada bulunması gereken disiplinin tabii neticesidir."[16]

Gazetede başyazarlığı daha sonra 1949 yılında Hüseyin Cahit Yalçın yapmaya başlamış, bazen de bunu Yavuz Abadan üstlenmiştir. 1950 yılında CHP hükümeti yapılan seçimler sonucunda iktidardan çekilip yerine DP hükümeti kurulunca, DP'nin bu dönemde basına karşı izlediği politikalardan *Ulus* da nasibini almış, çeşitli takibatlara uğrayarak hakkında davalar açılmıştır. 1952'de *Ulus* gazetesi ve CHP merkez binası, çıkan bir yangın sonucu kullanılmaz hale gelmiştir. Gazete yeniden çıkmak için imkân aramaya başlamış, CHP mallarının hazineye intikalinden sonra matbaa tesisleri mühürlenmiş ve başka bir matbaa bulmak zorunda kalmıştır. *Ulus* kapanınca 1953'te ortakları CHP'li olan ve yeni matbaaya taşınan Ulus ekibi *Yeni Ulus*'u yayınlamaya başlamıştır. *Yeni Ulus* gazetesinde *Ulus*'un kapanma süreci ve bu konuda DP hükümetinin uygulamaları şöyle eleştirilmektedir:

"Birkaç ay sonra yapılacağı bildirilen umumi seçimlerde rakip siyasi parti olan CHP'yi zayıf düşürmek ve ancak bu suretle iktidarı devam ettirmek ümidiyle BMM'ne getirilen müsadere kanunu evvelki gece DP çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Türkiye tarihinde belli başlı hadiselerden biri ve siyasi tarihimizde DP'nin hesabını veremeyeceği bir zulüm tertibini umumi efkarın nasıl karşılamış olduğunu biz ifade etmeğe lüzum görmemekteyiz. CHP ile münasebeti olsun olmasın vicdanlı Türk vatandaşları haksız iktisablar perdesi altında alınan tertibin hakiki mahiyetini bütün çıplaklığı ile kavramışlardır. Halk Partisi'nin mazide gayrı meşru iktisabları bahanesi altında müsadere edilen mallardan büyük bir kısmı CHP'nin kurucusu Atatürk'ün hayatta iken Türk kanunlarına göre partisine bağışladığı mallardan ibarettir. Ulus binasıyla matbaa ve tesisleri de bu cümledendir. DP çıkardığı kanunla Atatürk'ün hayatta iken yaptığı tasarrufları ve vasiyetini de iptal etmiş Ulus matbaa ve tesislerine de müsadere eylemiştir. Ulus gazetesi adı ne olursa olsun bizce ve umumi vicdanca müsadere kanunu yoluyla kapatılmıştır. Otuz küsur yıllık bir devre içinde CHP'nin vücuda getirmiş olduğu taşında toprağında ve tesislerinin en küçük cıvatalarında CHP'lilerin maddi ve manevi hakları bulunan Ulus matbaa ve tesisleri müsadere kanunları çıkaranlara teslime hazır haldedir. Buyurup kapısına kilitlerini vurabilirler ve büyük muvaffakiyetlerinin bayramını tes'it ederler. Şenliklerine başlayabilirler."[17]

"Parolamız vazifeye devamdır. Başlangıçta birçok iyi niyetli kim-

Bir süre Ulus'un başyazarlığını yapan Falih Rıfkı Atay

DP'yi idare edenlerin demokrasiye samimiyetle inandıklarını zannetmişler. Şahsen biz, 1946-50 yıllarında bu zanna kapıldık... CHP'yi güdümlü muhalefete razı etmek ümidi söner sönmez Ulus'u susmaya mecbur etme çareleri aradılar. Bilindiği üzere onbinden fazla basan gazeteleri ancak rotatif makine yetiştirebilir. Düz makinede Ulus'un baskı adedini devamlı basmak hemen hemen imkansızdır. Ankara'da başka rotatif yoktur. İstanbul'da bile hazırda satılık rotatif bulmak ihtimali azdır. Yeni rotatif siparişi iki yıla yakın bir müddet geçmeden karşılanamaz. Ayrıca dışardan makine getirtmek hükümetin vereceği lisansa bağlıdır. Bay Menderes bütün bunları hesaplamış olacaktır. Gazeteleri beslemecilikle ve başka yollardan nasıl susturmak istediği kimsenin meçhulu değildir. Ulus, yani CHP, o baskı usullerinden hiçbiriyle susturulamayınca matbaasını ve adını müsadere etmeğe karar verdiler. Bununla da kalmadılar, CHP'nin tekmil menkul ve gayrimenkul malını, parasını, haklarını da müsadere ettiler. Böylece Ulus adı da bir menkul kıymet olarak kanunun şumulu içine alındı. Hazırlık ve tertip mükemmeldir. Ancak bir şeyi unutmuşlar, vatandaşların, partililerin CHP'ne sesini duyurmak imkanını sağlayacakları hiç hatırlarına gelmemiş. (Yeni Ulus)'un sahipliğine birçok partili ve partisiz vatandaşın iştirakinin gerçekleşeceğini umuyoruz. (Yeni Ulus) CHP'nin veya CHP üyeleriyle CHP'yi sevenlerin müşterek sahipliğinden kuvvet alacaktır. Şu intikal günlerinde Ulus'un o savunageldiği umdelerin meşalesini söndürmemek büyük bahtiyarlık yaratacaktır. Yurdun her köşesinden bu temenni işitilmektedir. (Yeni Ulus) şimdilik dört sahife çıkacaktır. Teknik ve maddi imkânları mahduttur. Fakat ideali, imanı taze ve sağlamdır. Murakebe ve tenkid vazifesini son imkâna kadar yerine getirmeğe çalışacağız. Çünkü parolamız vazifeye devamdır."[18]

Yeni Ulus'un sloganı, eski *Ulus*'taki "Adımız Andımızdır" sloganı yerine bu defa altı okun, "cumhuriyetçi, devrimci, halkçı, laik, milliyetçi, devletçi gazete" idi. DP'nin 1954 seçimlerinde yine ezici çoğunlukla iktidarda kalışının verdiği ağırlık, CHP içindeki kaynaşma *Ulus* ekibine de etki yaptı. Gazete yeni bir isimle çıkarılmaya başlandı. 1954'de Halkçı kelimesi ilavesiyle *Halkçı Ulus* olarak yayınlanmaya başladı. Gazetenin başyazarı Hüseyin Cahit idi. *Halkçı*'nın sloganı "Gündelik Siyasi Sabah Gazetesi" olmuş ayrıca bu gazete diğerlerine göre daha uzun ömürlü olabilmiştir.[19] Bununla birlikte *Halkçı* gazetesi de DP'nin basına yönelik baskıcı politikalarından payını almıştır.[20] Gazete daha sonra Ratip Tahir Burak idaresine geçmiş ve *Ulus*'un yeniden çıkmaya başladığı 10.6.1955 tarihine kadar yayımlanmıştır.

1959 yılında iktidar-muhalefet ilişkilerinin iyice gerginleştiği dönemde başyazıları Yakup Kadri Karaosmanoğlu yazmıştır. 1960 Askeri harekatından sonra gazetede başmakaleleri Cihat Baban yazmıştır. *Ulus* gazetesinin son sayısı 28 Temmuz 1971 günü yayınlanmıştır.[21]

Ulus'un devamı niteliğinde olan *Barış* gazetesi 29 Temmuz 1971 günü yayınını *Ulus*'un sayılarını devam ettirerek başlamış ve 1975 yılında (18752) sayıya kadar yayınını sürdürmüştür. Bu tarihte adı tekrar değişerek *Yeni Ulus* olmuş sayıları birden başlayarak 246'ya kadar devam etmiş ve bir sene dolmadan yayın hayatı sona ermiştir. *Yeni Ulus* gazetesi de CHP'nin fikirlerini savunmak üzere yayın hayatına başlamıştır. *Yeni Ulus* başlığının altında insanca, hakça ve özgürce bir düzen mesajı görülmektedir.[22]

NOTLAR:

1 Orhan Koloğlu, Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın, İletişim Yay. Cep Üniversitesi, İst. 1992, s. 61.

2 Yücel Özkaya, **Milli Mücadelede Atatürk ve Basın (1919-1921),** Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989, s. 59.

3 Naşit Uluğ, "Ulus 30 Yaşında", **Ulus**, 10.1.1950.

4 Nuri İnuğur, **Türk Basın Tarihi, (1919-1989),** Gazeteciler Cemiyeti Yay., İstanbul, 1992, s. 24.

5 Yücel Özkaya, ibid., s. 59.

6 Nuri İnuğur, ibid., s. 24.

7 Orhan Koloğlu, ibid., s. 61.
Öte yandan M. Kemal gazeteye niçin "Hakimiyet-i Milliye" adını koyduğunu şöyle açıklamaktadır:
"İrade-i Milliye'yi müessir ve faal bulundurmaktaki gayemiz nedir, memlekette milletin hakimiyetini tesis etmekten başka bir şey mi? O halde "İrade-i Milliye" Ankara'da çıkaracağımız gazetenin adı, "Hakimiyet-i Milliye" olacaktı."

Naşit Uluğ, "Ulus 30 Yaşında", **Ulus**, 10.1.1950.

8 Yücel Özkaya, ibid., s. 68.

9 Fuat Süreyya Oral, **Türk Basın Tarihi, 1919-1965**, Cilt: 2, Oral Yay., Ankara 1968, ss. 75.

10 Nuri İnuğur, ibid., s. 209.

11 Falih Rıfkı Atay, "Yalan, Düzen, Curnalcılık Silahı. Not", **Ulus**, 28.8.45.

12 Fahir Giritlioğlu, **Türk Siyasi Hayatında CHP'nin Mevkii,** Cilt: 1, Ankara, 1965, s. 207.

13 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci adam, (1938-50),** Remzi Kitabevi, İstanbul, 4. Baskı, 1979, s. 464.

14 Nuri İnuğur, İbid., s. 211.

15 Nihat Erim, "Fikirler Bilurlaşma Yolundadır", **Ulus**, 12.8.47.

16 F. R. Aray, "Politika", **Ulus**, 8.8.47.

17 "Ulus Gazetesi Dün Kapandı", **Yeni Ulus**, 16.12.53.

18 Nihat Erim, "Vazifeye Devam", **Yeni Ulus**, 16.12.53.

19 Fuat Süreyya Oral, İbid., ss. 183, 4. ve **Türk Ansiklopedisi**, Cilt: 33, MEB, Ankara 1984.

20 Bu donemde basında havayı gerginleştiren ılk olay, **Halkçı** başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın'ın 24 Eylül 1954'te 26 ay hapse mahkum olmasıdır.
Hıfzı Topuz, **100 Soruda Türk Basın Tarihi,** Gerçek Yay., İstanbul, 1973, s. 193.

21 Nuri İnuğur, ibid., s. 352-4.

22 Nuri İnuğur, ibıd.. ss. 356.

İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik için Kutsal sayılan Filistin dörtyüz yıl Osmanlı egemenliğinde kalmıştır.

EMRE DÖLEN

(Yanda) Yafa'nın denizden genel görünüşü.
(E. Dölen koleksiyonu)

Filistin ile yakından ilişkili olan "Celâil-i asâr-ı mülûkâneden Hamidiye-Hicaz timuryolu"nu ve Akdeniz bağlantılarını gösteren harita-kartpostal
(E. Dölen koleksiyonu).

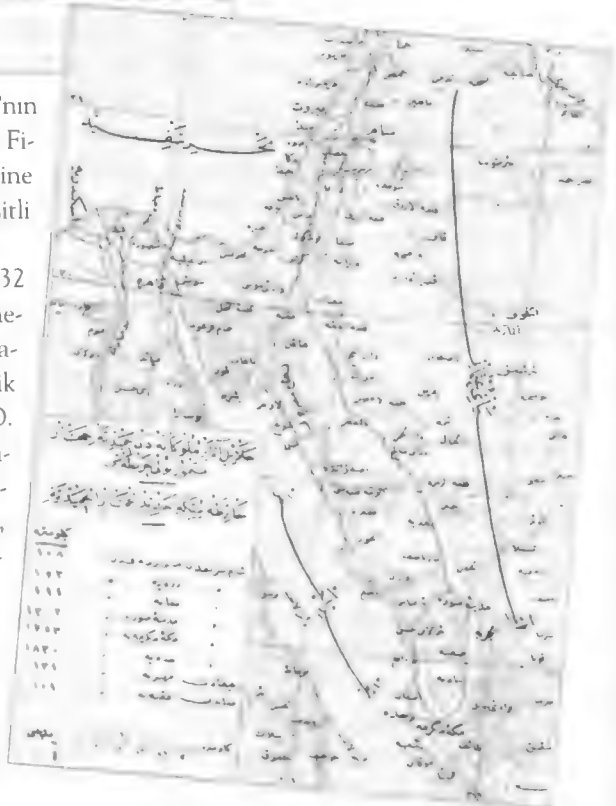

Asya kıtasının batısında Akdeniz kıyısı boyunca 29°30' ve 33°15' kuzey enlemleri ile 34°15' ve 35°40' batı boylamları arasında yer alan bölge genellikle "Filistin" olarak adlandırılır. Hitit, Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarının ortasında yer alan ve bunlar arasında bir geçiş bölgesi oluşturan Filistin, geçmişi çok eskiye giden bir yerleşim alanıdır. Örneğin, Tyre (Sur) ve Sidon (Sayda) kentleri Finike uygarlığının önemli merkezleridir. Kudüs bir yerleşim yeri olarak Bronz Çağı'na kadar geriye gider. İ.Ö. XIX. ve XVIII. yüzyıllara ilişkin Mısır metinlerinde Kudüs'ten söz edilir. İbraniler İ.Ö. XII. yüzyılda Hazreti Musa'nın önderliğinde Mısır'dan Filistin'in Kenanî ülkesine göçerler. Burada çeşitli krallıklar kurarlar.

Filistin, İ.Ö. 586-332 yılları arasında Pers dönemini ve İ.Ö. 332-64 yılları arasında da Hellenistik dönemi yaşar. Bölge İ.Ö. 64 yılında Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetine girer. Bu dönemde, İ.S. 66-135 yılları arasında Roma'ya karşı büyük başkaldırılar olur ve bunlar 135 yılında İmparator Hadrianus tarafından kesin olarak bastırılır.

* Bu yazıda Filistin'in Kudüs kenti dışındaki bölgeleri ele alınmıştır. Kudüs gelecek yazıda tek başına ele alınacaktır.

Şeria Vadisi'nin batısında bulunan Cerikо (Jericho)'nun genel görünümü. Arapça Eriha olarak adlandırılan bu yerleşim yeri İ.Ö. 9000'lerde kurulmuştur ve yeryüzünün ilk sürekli yerleşim yerlerinden biridir. (E. Dölen koleksiyonu).

Taberiye'nin genel görünüşü. Musevilerin dört kutsal kentinden biri olan Taberiye, İ.S. 18'de Herodes Antipas tarafından kurulmuş ve Roma İmparatoru Tiberius'un adına Tiberias olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Bizans egemenliğine giren kent 636'da Arapların eline geçmiştir. Kent deniz düzeyinden 208 m aşağıda bulunan Taberiye Gölü'nün kenarında kurulmuştur ve bu büyüklükteki yerleşim yerleri içinde deniz düzeyinden en düşük olanıdır. Yakınında 2000 yıldır yararlanılan ve şifalı olduğuna inanılan Taberiye kaplıcaları bulunur. Taberiye Gölü 21 km boyunda ve 11 km eninde olup Şeria Nehri içinden geçer. Gölde balıkçılık yapılır. Göl ve çevresi kışları ılık ve yazları aşırı sıcak olmayan bir mikroklima oluşturur. (E. Dölen koleksiyonu).

Hayfa'da Karmel Dağı ve St. Thérésie kilisesi. (E. Dölen koleksiyonu)

Filistin'in kuzey ucunda bulunan Sayda'nın denizden genel görünüşü. İ.Ö. 3000'lerde kurulmuş olan Sayda (Sidon) eski Fenike kentlerinin en önemlilerinden biridir. Haçlı seferleri sırasında bir çok kez el değiştirdi, yıkıldı ve yeniden yapıldı. Osman Hamdi Bey 1887'de burada yaptığı kazılarda günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin en değerli eserlerinden sayılan, başta "İskender Lahti" ve "Ağlayan Kadınlar Lahti" olmak üzere çok sayıda lahit bulmuştur. (E. Dölen koleksiyonu).

Hayfa'nın denizden genel görünüşü. Kent Hayfa Körfezi çevresinde kurulmuştur. Körfezdeki liman kesimi dışındaki kent Karmel Dağı üzerinde kurulmuştur. (E. Dölen koleksiyonu)

Sayda, Akka, Hayfa, Taberiye merkezlerine ve Nablus - Hayfa seyyar postasına ilişkin Osmanlı posta damgaları. (Altta)

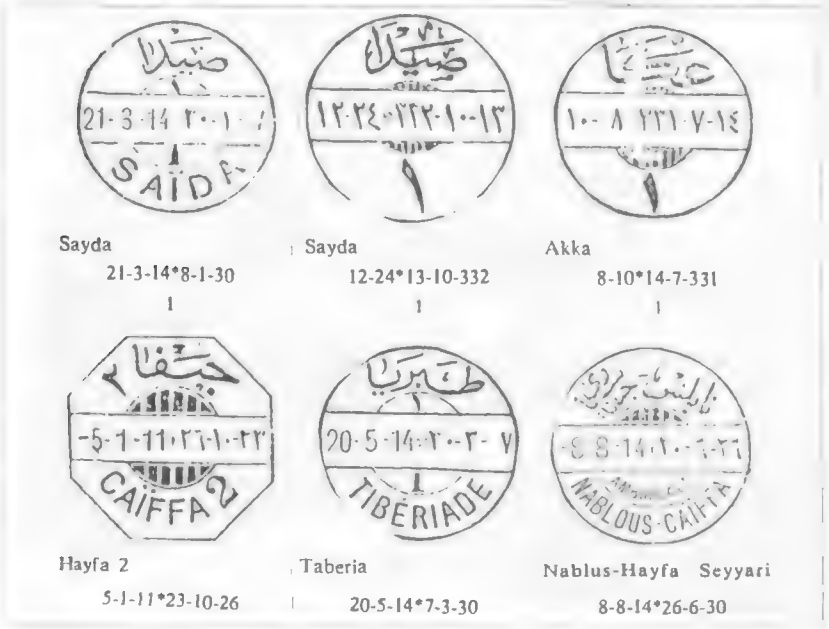

Sayda 21-3-14*8-1-30 1 | Sayda 12-24*13-10-332 1 | Akka 8-10*14-7-331 1

Hayfa 2 5-1-11*23-10-26 | Taberia 20-5-14*7-3-30 | Nablus-Hayfa Seyyari 8-8-14*26-6-30

Roma ve bunu izleyen Bizans dönemi bölgenin 638 yılında Hazreti Ömer önderliğindeki Arap-İslâm orduları tarafından zaptedilmesine kadar sürer. Bölgeye yönelik olarak 1095 yılında başlayan Haçlı Seferleri yaklaşık ikiyüz yıl sürer. 1187 yılında Selahaddin Eyyûbî Haçlıları yenerek Kudüs'ü kurtarır. 1260 yılında bölgeye ile Moğol saldırısı olursa da Moğollar kısa sürede bölgeden çıkartılırlar. Filistin 1516 yılında Yavuz Selim eliyle Osmanlı İmparatorluğu'na katılır. Osmanlı dönemi I. Dünya Savaşı sırasında, 1917 yılının sonlarında bölgenin İngiliz kuvvetlerinin eline geç-

mesi ile sona erer. Avrupa'dan Filistin'e ilk Yahudi göçleri 1882 yılında başlar. Böylece, ilk tohumları I. Dünya Savaşı öncesinde atılan Arap-Yahudi anlaşmazlığı, savaşın ardından bir "Filistin sorunu" olarak günümüze dek sürer.

Filistin ve özellikle Kudüs, Museviliğin, Hıristiyanlığın ve İslâmiyetin kutsal yerlerini içerir. Osmanlı döneminde Hıristiyanlığın kutsal yerleri Avrupa devletlerinin çeşitli müdaheleleri için bir sözde neden olarak kullanılmış ve Kudüs, Osmanlı Devleti için sürekli olarak bir sorun olmuştur. Filistin adı, İ.Ö. 12. yüzyılda bölgenin güney kıyı şeridine yerleşen Filistî'lerden gelir. İbranice Filistî'ler Ülkesi anlamına gelen Fleşet adı Yunanca'ya Palaistina ve Latince'ye Palaestina olarak geçmiştir. İslâm döneminde ise bu ad Filistin biçimine dönüşmüştür.

(Üstte) Dinsel eşya ticareti yapan Beytlehem'liler. (E. Dölen koleksiyonu).

(Yanda) Yafa'dan bir görünüm ve kayalıklar. (E. Dölen koleksiyonu)

Yafa, Nablus, Beytlehem ve Eriha (Ceriko) merkezlerine ilişkin Osmanlı posta damgaları. (Altta)

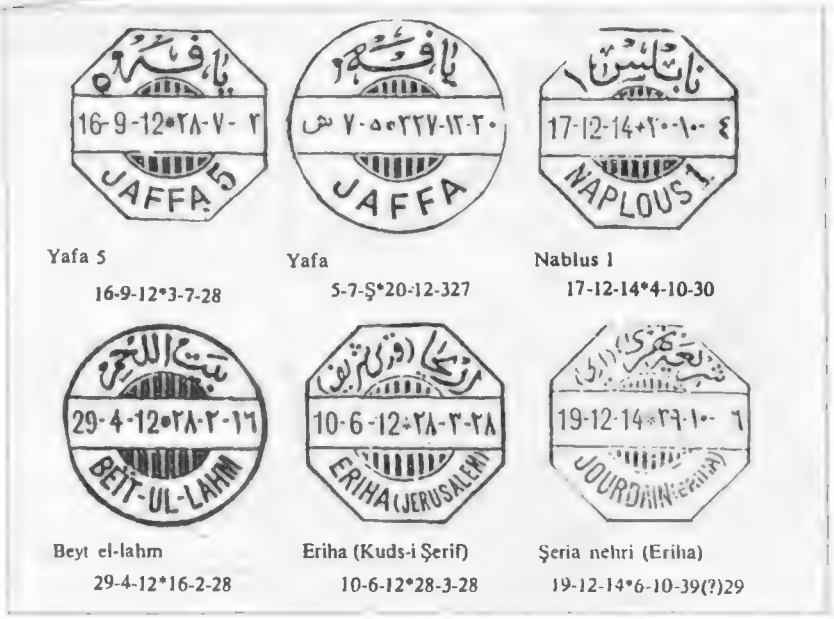

Kaynaklar

F. Belen: **20.nci Yüzyılda Osmanlı Devleti.** Remzi Kitabevi, İstanbul, 1978.

Kudüs - Tarihî Belge. Çeviren A. Tanlak. İslâm Konferansı Teşkilâtı, 1988.

A. Nissenbaum: "Chemical Analyses of Dead Sea Water in the 18th century", **Journal of Chemical Education, 63,** 297-299 (1986).

H.Y. Nuhoğlu ve T. Mert: **Osmanlı Posta Damgaları.** IRCICA Yayınları, İstanbul, 1990.

Beytlehem'de Noel günü Hıristiyan hacılar. Arapça Beyt el-lahm (Et evi) olarak adlandırılan kent genel olarak Hazreti İsa'nın doğum yeri olarak kabul edilir. Bu nedenle Hıristiyanlığın kutsal yerlerinden biridir ve yüzyıllar boyunca bir manastır merkezi olmuştur. Özellikle sedeften dinsel eşya yapımı geleneksel bir uğraştır.
(E. Dölen koleksiyonu)

Beytlehem'in günümüzdeki görünümü.

Filistin haritası. (1967 Arap - İsrail savaşından önceki sınırlar gösterilmiştir).

Yafa limanında demirlemiş gemiler ve bu gemilerle kıyı arasında taşımacılık yapan kayıkçılar.
(E. Dölen koleksiyonu)

Ayn Kerim veya St. Jean du désert köyünün genel görünümü.
(E. Dölen koleksiyonu).

(Altta) Ölü Deniz'den görüntüler. Dünyanın en çukur yeri olan Ölü Deniz'in yüzeyi günümüzde deniz düzeyinin 401 m altındadır. Aşırı tuzlu olması nedeniyle içinde birkaç bakteri türü dışında hiçbir canlı yaşamadığından Ölü Deniz olarak adlandırılmıştır. Boyu 80 km ve eni en geniş yerinde 18 km olan bu göle Şeria Nehri dökülür. İlkbaharda su gelişinin artışı ve yazın aşırı buharlaşma göl düzeyinin mevsimler arasında 30-60 cm dolayında değişmesine neden olur. 1896'da deniz düzeyinin 389 m altına kadar yükseldiyse de bu tarihten beri sürekli olarak alçalmaktadır. İçerdiği tuz miktarı normal deniz suyuna oranla 100 kat fazladır. Hellenistik dönemden beri Ölü Deniz olarak adlandırılmaktadır. Gölden ilk kez söz eden Aristoteles, içine giren bir insanın batmayarak suyun yüzeyinde kaldığını, tadının çok acı ve tuzlu olduğunu ve içinde balık yaşamadığını yazar. Kutsal Topraklar'daki bu gölün suyu kimyasal açıdan büyük ilgi çekmiştir. Eski Ahit'e göre kötülükleri nedeniyle Tanrı tarafından yokedilen Sodom ve Gomorra kentlerinin bulunduğu yerler gölün güney kesiminde sular altındadır. Bu olay nedeniyle Lût Gölü olarak da adlandırılır.
(E. Dölen koleksiyonu).

Sigaramın Dumanı

Cumhuriyet ve Sigara

TUNCA VARIŞ

Cumhuriyet'imizi TBMM olmadan, Meclis'i de Cumhuriyet olmadan düşünemeyiz bile. Tekel, çeşitli dönemlerde TBMM için özel sigaralar hazırlamıştır. Bunların en eskisi, üretimi 1936 yılında sona erdirilen "Mebus" isimli sigaradır. Yenice sigarası tipinde (filtresiz, yassı, kalın, 68 mm.) ve karton kutu içinde bulunurdu. Bu sigaranın yerine, yıllar sonra, yine aynı özelliklere sahip bir başka marka, TBMM hazırlandı; bugün artık üretilmemektedir. Fotoğrafta yanyana görülen sigaralar filtreli, 85 mm., yuvarlak sigaralardır. Birinci beyaz paket 70'li yılların ortalarına kadar, ikinci mavili paket 12 Eylül 1980'e kadar satılan sigaralardır. Ortadaki kırmızılı paket yasama alanındaki unutulmaz katkılarıyla bugün artık tarih olmuş, 12 Eylül 1980'de yok edilmiş Cumhuriyet Senatosu'nun sigarasıdır. Dördüncü paket Danışma Meclisi dönemine aittir. Beşinci paket ise bugünkü Meclis sigarasıdır. Bunlardan bazılarının 100 mm.'lik uzun tipleri de vardır. Ayrıca 50 ve 100 adet sigaralık özel karton kutulu örnekleri de yapılmıştır.

Tekel İdaresi, Cumhurbaşkanları ve Başbakanlar için de özel sigara hazırlamaktadır. Bunların 20 ya da 50 adet sigaralık kutuları da mevcuttur. Üzerinde İ.İ. ibaresini gördüğümüz paket (filtresiz, yassı, kalın, altın yaldız uçlu, 68 mm.) ikinci Cumhurbaşkanımız İsmet İnönü için hazırlanmıştır. Diğer iki paket ise (filtresiz, yassı, kalın, 68 mm. ve mantar uçlu, 80 mm.), üçüncü Cumhurbaşkanımız Celâl Bayar için yapılmış olan paketlerdir. Diğer fotoğrafta ise Cevdet Sunay (filtreli, 85 mm.) ve Fahri S. Korutürk (filtreli, 100 mm.) için hazırlanmış sigaralarını paketleri görülmektedir.

İnhisarlar İdaresinin tarihinde önemli yer tutan bir marka hiç kuşkusuz "Gazi" sigarasıdır. Atatürk'ün ne denli hoşgörülü bir kişiliğe sahip olduğunun bir kanıtıdır bu paket. Resminin bir sigarayı süslemesini, isminin bir sigara markası olmasını kabul edecek derecede engin bir hoşgörü. Bu sigarayı Ata'nın şahsı için hazırlanan özel sigarasıyla karıştırmamak gerekir. Üstü tamamen eski harflerle yazılı örnekleri de vardır. Ayrıca ufak boyda, 10 adet sigara için hazırlanmış "Gazi" kutusu da aynı fotoğrafta görülmektedir. 20 sigaralık kutunun arka yüzünde –fotoğrafta görünmüyor– Ankara Çankaya'da Atatürk'ün ilk ikâmetgâhı olan bağ evinin bir görüntüsü yer almaktadır. 30'lu yılların ortalarında üretimine son verilmiştir.

Altın yaldızlı zeminde "Gazi" markası okunan (filtresi, 100 mm.) sigaraysa Cumhuriyet'imizin 50. Yıldönümü olan 1973 yılında piyasaya çı-

karılmış özel bir markadır. Bir yıl süreyle satışta kalmıştır.

Aynı fotoğrafta yer alan ve genel görüntüleriyle eski "Gazi" sigarasını çağrıştıran iki paket Atatürk'ün doğumunun 100. Yıldönümü için 1981 yılında hazırlanmış, piyasada satılmamış ve "devlet büyükleri" ve dış ülkelerdeki temsilciliklerimize dağıtılmıştır. Yine aynı vesile ile piyasa için de bir çeşit 100. Yıl, 1881-1981, sigarası (filtreli, 85 mm.) yapılmış ve bir yıl süreyle satılmıştır.

Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının en görkemlisi mutlaka 10. Yıl kutlamaları olmuştur. Büyük Gazi'nin bizzat katıldığı bu önemli tarih olayı gereken ilgiyi İnhisarlar İdaresinden de görmüş ve dönemin bütün piyasa sigaraları özel bir görünümle, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın altıoklu amblemiyle süslenmiş olarak satışa sunulmuştur. Fotoğrafta iki örnek yer almaktadır: En alâ ve bir bayan sigarası olan İsmet. Saptayabildiğim kadarıyla toplam 16 değişik marka bu görünüm altında piyasaya verilmiştir. Ayrıca İtalyan sanatçı Canonica tarafından yapılan İstanbul Taksim Cumhuriyet Anıtının da açılışının da 5. Yılı (1928) olması nedeniyle özel bir paket "Çeşit" sigarası yapılmıştır. Çok renk baskılı, kabartma olarak hazırlanmış kutu 1933 yılının teknik olanakları düşünüldüğünde daha büyük bir önem kazanmaktadır. İçinde 100 adet sigara bulunan bu kutu o günler için oldukça yüksek bir fiyata, 125 kuruşa satılmaktaydı. Üst kapağın iç

tarafında kabartma bir yazıyla "İnhisarlar İdaresi Cumhuriyetin onuncu yılını kutlular" ibaresi bulunmaktadır. Bir sonraki Cumhuriyet sigarası ancak 50. Yıldönümü için hazırlanmış ve bir yıl süreyle satışa sunulmuştur. Filtreliydi ve fiyatı 550 kuruştu. Ve bunu izleyen her on yılda bir yeni bir paket yapılıp tükeninceye kadar satışta tutulmuştur. 1983 yılında fiyat 70.- liraya çıkmış ve 1993 tarihinde bu fiyat 6000.- liraya ulaşmıştır. Sivas Kongresi Kültür ve Sanat Şenlikleri, Sakarya Kurtuluş Haftası, Büyük Zaferin 62. Yıldönümü gibi özel sigaralar son yıllara kadar izlenen ilginç bir Tekel uygulamasının ürünleri olarak Cumhuriyet tarihi ile ilgili sigaralar arasında sayılabilir.

Cumhuriyet'in kuruluşuyla doğrudan doğruya bir ilgileri olmasa da, Cumhuriyet döneminin köşe taşları sayılması gereken bazı önemli olaylar özel sigara çıkartılması için vesile oluşturmuştur. Bunların arasında, özel sigara paketleri konusunda şu ana kadar bulabildiğim en eski iki örneği saymakta yarar olduğu kanısındayım: Hatay sorununun Milletler Cemiyeti'nde görüşülmeye başlanmasının tarihini, 25 Son Kanun 1937, taşıyan iki adet "el kesmez" teneke sigara kutusu. Birisi "Hatay", diğeri de "Hatay Zaferi" ibarelerini taşımakta ve genel görüntü olarak dönemin diğer Türk sigaralarının kutularına son derece benzemektedirler. Bir diğer önemli ve ilginç sigara kutusu da Kore Savaşlarına Birleşmiş Milletler saflarında (1952) katılan, Kunuri Kahramanı Türk Askerleri

arasında dağıtılmış "Kore Hatırası"dır. Ancak bu üç kutudan hiçbirinin üzerinde İnhisarlar İdaresi'ni anımsatacak herhangi bir ibare ya da işarete rastlanmaması da ilginç ve zaman içindeki incelenmesi gereken bir husustur.

1974'te Kıbrıs Barış Harekâtının ardından bir süre satışta tutulan Kıbrıs Sigarası önce kalitesini kaybetti, sonra da kendisi kayboldu.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra değişen dengeler Türkiye'yi de yeni siyasal arayışlara yöneltti. Savaşa katılmamış olmak yarar sağladı; ekonomik durumu bir savaşa dayanamayacak olan Türkiye belki de bir beklenmedik sondan kurtuldu. Ancak yine de o günlerin siyasal ortamı –dışarıdan göründüğü kadarıyla– iyi değerlendirilmemiş, ülkemiz bulunmayı hakettiği noktaya gelememiş ve yeni dış güçlerin saptadığı konumda yerini almıştır. Bu konumlardan biri de, kimine göre NATO, kimine göre OTAN. Sonuçta, bana sorarsanız,

ekonomik ve siyasal ve askeri bir kapan. İşte bu odaya girişimizin 10. yılı da özel sigaralarla, özel pul serileriyle, özel kibritlerle ölümsüzleştirilmiş(!) önemli bir tarihtir. Az değil, bu kapana sadece girebilmek için neler yapmadık ki... Hani bir "Kore Hatırası" kutusu görmüştük, işte o kutu olmasaydı NATO sigarası da olmazdı. Aslında olmazsa olmaz koşuluyla davet edilmemiz gereken bir oluşuma girebilmek için "Kore" gibi ağır bir bedel ödemenin neresi başarıdır bilmiyorum.

27 Mayıs 1960... Cumhuriyet tarihinde önemli bir tarihi olayıdır 27 Mayıs Devrimi. Fotoğraftaki sigara filtresiz, yuvarlak, kalın 68 mm.'lik bir sigaradır. O günlerin beğenilerine göre "oldukça iyi" bir sigara. Piyasadan çekiliş tarihi hiçbir zaman açıklık kazanamamış bir sigaradır. Dikkat buyrun: 1971 yılına ait bir Tekel Zamları listesinin onaltıncı sırasında 27 Mayıs markasını görüyoruz, resmiyette. 1965'te Sayın Demirel'in hükümetin başına geçişinden sonra, bazı kimselere karabasanlar gördüren bu sigara markasının üretimini sürdürme yürekliliğini gösterebilecek bir tek yönetici tanıyor musunuz bu ülkede? Ben şahsen tanımıyorum.

Cumhuriyet Bayramınız kutlu olsun.

Bir Siyaset Adamı Olarak

Bülent Ecevit'i Anlamayı Denemek

KURTULUŞ KAYALI

Değişen toplumsal koşulların gerektirdiği yeni siyasetlere yönelmekte Türkiye'nin en belirleyici, en gelişkin siyasetçi tipi Bülent Ecevit'te somutlaşmaktadır. 1957 yılında Ankara milletvekili seçildikten ve özellikle 1959'da Parti Meclisine girdikten beri inkıta dönemleri dahil 1990'a kadar aktif siyasetin içindedir. 1966 yılından 1980 12 Eylül'üne kadar da Türkiye'nin siyasetinin biçimlenmesinde ön planda rol oynamış ve etkili olmuştur. Ecevit'in siyasal yaşantısını üç dönem çerçevesinde, 1957'den 1966 yılında CHP Genel Sekreteri olduğu zamana, 1966-1980 arasına ve 1980 sonrasına ilişkin olarak düşünmek daha anlamlı olabilir. Bu üç dönemde iç tutarlılığının olduğu gibi, düşünsel değişikliğinin izlerini yakalamak da olasıdır. Türkiye'de siyasetin gelişimi ve siyaset üzerine düşünmesi bakımından bir süre *Yeni Halkçı* ve *Ulus*'ta, bir süre de Milliyet'te köşe yazarlığı yapmasının önemi vardır. Özellikle köşe yazarlığı sırasında –onun da yeni yönelimler döneminde– ülkenin yeni siyasal düşünce eğilimleri üzerinde derinlikli olarak düşünmüştür. Bülent Ecevit'in genel düşünsel doğrultusu çerçevesinde siyaset pratiği yoluyla halkla ilişkileri bağlamında siyasal eğilimi şekillenmişe benzemektedir. Bunun doğal olarak sağlıklı bir yanı da vardır. Ecevit'in 1950'li yılların sonlarından itibaren siyaset yapmaya başlaması düşüncelerine haliyle bir şekil vermiştir.

Ecevit'in aktif siyaset hayatı DP tahakkümüne karşı mücadeleyle, deyim yerindeyse demokrasi mücadelesiyle başlamış ve 1990 yılında, halen aynı doğrultuda sürmektedir. Belki de Bülent Ecevit'in düşüncesinin merkezine demokrasi sorununun yerleşmesi bundandır. Demokrasiyi ön plana almasının nedenlerini şartlar ortaya çıkarmıştır. CHP Ankara milletvekili Bülent Ecevit Tahkikat Komisyonu'nda iyice somutlaşan eğilimleri aşmanın yolu olarak 27 Mayıs darbesine olumlu bir rol biçmiştir. Ancak, o zamanlardan itibaren DP iktidarını aşmanın olağan yolunu genel seçimde görmüştür. Bu şekilde düşünmek daha sonra darbelere karşı oluşacak anlayışını kavramanın anahtarı olabilir. Ama olmamıştır. 1960 sonrasının seçimli hükümetlerinde Çalışma Bakanı olarak görev alması, parti siyasetiyle daha makro planda ilgilenmesini sağlamıştır. 1961 Anayasasının getirdiği açılımın partiyi yeni koşullara göre yeniden şekillendirme denemesinde Bülent Ecevit, düşünceleri itibariyle tipik, bir farklılığı, hele özgünlüğü hiç olmayan bir CHP milletvekili olarak nitelenebilir. Zaten sonraki 'yeni CHP'nin mantalitesine göre Bülent Ecevit tipik bir 1950'li yıllar CHP'lisidir. Hiçbir zaman da CHP'nin tarihsel mirasını reddetmemiş, sadece yeni koşulların gerektirdiği 'yeni CHP'yi oluşturmaya çalışırken durumun gerektirdiği düşünsel farklılaşmaya yönelmiştir.

Bülent Ecevit'in ikinci dönemi 1966 Cumhuriyet Senatosu üçtebir yenileme seçiminde Ortanın Solu'nun parti siyaseti şeklinde nitelenmemesi kararına karşı çıkıp, CHP'yi ortanın solunda bir parti olarak niteleyen radyo seçim konuşmasıyla başlamıştır. Bu konuşma ve daha sonraki gelişmelerin etkisiyle başlayan süreç genel sekreterliğe getirilmesine kadar sürmüştür. Sonraki yönelim Bülent Ecevit'in Türkiye'nin toplumsal dinamiğini yakalamasının bir göstergesidir. Uğraşı kırk yıllık partiyi başarılı bir şekilde sosyal demokra-

Bülent Ecevit ikinci başbakanlık döneminde

bir yeni partiye dönüştürme çabası olarak değerlendirilebilir. Bu dönüştürme süreci iki temel konunun öne çıkarılmasıyla şekillenmiştir. Bunlardan birincisi marksist solla ayrışma anlayışıdır. Ikincisi ise sağ partilerin tabanındaki sosyal demokrat oyların CHP'ye kanalize edilmesidir. Bu yönelimin ana mihveri de demokrasidir. Ecevit'in belki de CHP'nin DP iktidarına karşı özgürlük mücadelesi sırasında aktif siyasete atılması demokrasi konusundaki ısrarını sürekli kılmıştır. Dönem dönem ayırmadan bütünlüklü olarak ortanın soluna, sosyal demokrasiye ya da Ecevit'in ifadesiyle demokratik sola yönelimi net bir şekilde nitelenebilir. Bu yönelimin zaman içindeki gelişimi ve iç tutarlılığı üzerinde ağırlıklı olarak durulmamıştır.

Bülent Ecevit CHP'nin kendi dışındaki solla ayırım çizgilerini sürekli olarak belirtmekte özen göstermiştir. *Ortanın Solu* yapıtında bunun bariz ifadelerine rastlanmaktadır. Bülent Ecevit AP'ye de kendi sağına sınır koyma önerisinde bulunmuştur. CHP'nin ortanın solu siyasetine sadece toplumsal hareketlilik ve TİP'nin işlevinden etkilenerek yöneldiğini belirtmek gerçeği bütünüyle açıklayamaz. Ecevit'in sınır çekme önerisi uzun süre sürmüş ve CHP'nin siyaseti açısından ise hep gündemde olmuştur. Bülent Ecevit'in bu konuda tutarsız olduğu izlenimi genelde CHP dışı solun tutumundan kaynaklanmıştır. *Yön*'de ifadesini bulan Millî Cephe anlayışı, *Türk Solu* ve daha sonra *Aydınlık*'ta daha teorik izahını bulan MDD stratejisi "Tam bağımsız ve gerçekten demokratik Türkiye" amacında CHP'yi çoğunlukla millici güçler safında mütalaa etmiştir. Daha sonra toplumsal ilerleme eğiliminin UDC stratejisi de CHP'ye hep olumlu bir işlev yüklemiştir. Birlikte hareket etmek anlamında CHP'nin solun çok sayıda kesimi tarafından dayanılacak bir siyasal güç olarak düşünülmesi partinin bu konudaki tutumunun açıklıkla anlaşılmasını olanaksız kılmıştır. Daha çok İlk Hedefler Beyannamesi ve buradaki ilkelerin 1961 Anayasasına intikal etmesinden kaynaklanan ortanın solu anlayışı doğru bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Bunların, Anayasa ilkelerinin uygulanması da sadece CHP'nin değil, parti dışı solun da temel amacı olmuştur. 1960 sonrasındaki Türkiye'nin siyaset dinamiğini 1961 Anayasasında görmek gerekmektedir. Zamanın sağ ve sol siyasal akımlarının parti dışı solla içiçe göstermeye çabaladıkları CHP, kendi çizgisini özenle ayırmaya çalışmıştır. 1960 sonrası ortamın ürünü olan ortanın solu politikasını özenli farklılaştırma çabası sonraları da devam etmiştir. Yakın zamana kadar ve hâlâ Bülent Ecevit'in demokratik solu ayrı tutma endişesi ancak yeni yeni aykırı eleştirilere konu olmaya başlamıştır. Ecevit böylelikle ülkenin demokratik solcularının sosyalistler karşısındaki teorik ezikliğini gidermeye çalışmıştır. Ecevit'in ayrıştırma eylemi geç de olsa anlaşılmıştır. Türkiye'ye özgü sosyal demokrasi ile marksizm arasında gidip gelen aydınların fazlalığı Ecevit'in düşüncesinin, ayrıştırma düşüncesinin anlaşılmasını geciktirmiştir. Bunun anlaşılmasının gecikmesi bir zamanlar CHP'nin elini uzatsa iktidar olacağı beklentisinden kaynaklanmıştır. Ayrıştırma eylemi çoğu zaman solun ve sağın işine gelmediği için özellikle anlaşılmak istenmemiştir. Bülent Ecevit'in siyasal eyleminin temel vasıflarından biri ortanın sou, sosyal demokrasi ya da demokratik solun düşünsel bağımsızlığı, farklılığı noktasını özellikle önemsemesidir. Bu her dönemde böyledir.

Devlet adamı Bülent Ecevit'in sosyal demokrasinin düşünsel bağımsızlığı yanında temel yönelimlerinden bir başkası sağ partilerin tabanına hapsolmuş demokratik sol oyları partisine yöneltme denemesidir. Ecevit bu insanların temelde tutucu olmadıkları düşüncesinden kalkarak devrimciliğin Türkiye'de çarpık bir şekilde anlaşıldığını vurgulamıştır. Düzen değişikliğinin alt yapı devrimle-

İsmet İnönü II. Koalisyon hükümetinin bakanlarıyla son toplantıda. Sol köşede Bülent Ecevit

riyle gerçekleşeceği düşüncesiyle kültürel sorunların toplumu değiştirmenin önüne engel olarak çıkarıldığını belirtmiştir. Bu vurgulama Türkiye'deki geleneksel bürokratik yönetim anlayışına ters düşmüştür. Tarihten gelen genel başkanıyla ters düşmesinin nedeni de budur. Sağ partilerin tabanındaki sol oylara yönelmek siyasette uzun vadeli düşünmeyi gerektirmekte ve sabırlı olmayı zorunlu kılmaktadır. Ancak CHP dışı sola da sirayet eden acelecilik özellikle *Devrim* gazetesini Türkiye'deki demokrasiyi "Cici Demokrasi" olarak nitelemeye ve parlamentarizmin ülke sorunlarını halletme noktasına getiremeyeceği düşüncesine yöneltmiştir. Biçimsel demokrasinin ülkede sağ iktidarlara sebep olacağına inanılmıştır. Doğan Avcıoğlu'nun demokrasiyi anlaşıldığı şekliyle önemsemesi biraz da seçim sonuçlarından kaynaklanmaktadır. Hakikaten de 1965 ve 1969 genel seçim sonuçları özellikle de 1969 seçim sonuçları yapı değişikliği bakımından kötümserliği beraberinde getirmiştir. Belki de bu nedenle çoğu sol eğilim 12 Mart'ı umutla değerlendirirken, Ecevit Yunanistan'daki darbenin ince bir biçimi olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla askeri darbelerin ülke sorunlarını çözemeyeceğini açıklıkla belirtmiştir. Sonraları CHP'ye giren 12 Mart'ın Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur partinin demokratik yoldan gerçekleştirmeye çalıştığı dönüşümü kendilerinin 12 Mart'ta ayrı bir yöntemle denediklerini söylemesinin hemen akabinde Ecevit tarafından sert bir şekilde eleştirmiştir. Demokrasiyi önemseyip benimsemesi 12 Mart sırasında Ecevit hakkında sağlı sollu yoğun eleştirilere neden olmuş, ancak 1973 genel seçiminde CHP'nin başarılı sonuç alması çoğu kişiyi "Umut otobüsünün yolcusu" ya da ölçüsüz destekçisi yapmıştır. 12 Mart karşısındaki tutumu ve sonrasındaki başarıları CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'e yöneltilen eleştirileri unutturmuştur.

Somut koşullar Ecevit'in alt yapı devrimi konusundaki yaklaşımını geliştirerek 'tarihsel yanılgı' anlayışıyla CHP ile MSP'nin koalisyon hükümeti kurmalarına yol açmıştır. Koalisyon hükümeti kısa sürmüş ve uzun vadeli icraat yapamamış olsa da, Ecevit'in alt yapı devrimi yaklaşımıyla uyum arzetmiştir. Ecevit ortanın solunu açıklarken kullandığı "Toprak işleyenin su kullananın" sloganının İslâm'ın da gereği olduğunu belirtmiştir. Alt yapı devrimi yaklaşımınla kültüre ilişkin yorumu Ecevit'in şu sıralardaki laiklik anlayışıyla da uyum halindedir. Günübirlik düşünen çarıksız erkâniharplerin Ecevit'in kimi dinsel konulara oldukça esnek yaklaşırken, bazı teşebbüsleri laik devletin sınanması olarak yorumlamasını idrak edebilmeleri mümkün değil gibi görünmektedir. Değişik dönemlerin değişik ölçütlerine göre yapılan değerlendirmelerle Ecevit'in anlaşılması olacak değildir. Ecevit'in kemalizm ve laiklik konusuna ilişkin yorumu tutarlıdır ve zaman içinde pek değişik gibi görünmemektedir. Zaten Ecevit'e yönelik eleştiriler de alt yapı devrimine ilişkin yaklaşımına yöneliktir. Ecevit ortanın solu hareketinin başlangıcından beri bu konuda hassas davranmıştır. Hatta CHP Merkez Yönetim Kurulu'nun hazırladığı ve parti örgütüne gönderilen "1969 Genel Seçimlerinde Uygulanacak Propoganda Stratejisi" direktifinde "İlericigerici ayrımı yapmak ve özellikle tartışmaları din ve lâiklik konularına aktararak, bir savunma taktiği veya kısır çekişme zemini üzerinde bulunulmamasına dikkat edilmeli; onun yerine 'ekonomik ve sosyal açıdan devrimcilik' tezi işlenmeli; toplumumuzun ekonomik sosyal alt yapısını çağdaşlaşmaya yönelmiş gerçek devrimci hareketin karşısında olanlar 'sosyal anlamda tutucular' olarak eleştirilmelidir" denilmektedir. Kısaca belirtmek gerekirse, Ecevit'in lâiklik ve kemalizm konusundaki düşünceleri alt yapı devrimi anlayışıyla tutarlılık içindedir.

Alt yapı devrimi anlayışı sosyal demokrasinin düşünsel bağımsızlığının

olduğu kadar sağ partilere hapsolmuş demokratik sol oyları almanın da yolunu göstermektedir. Yukarıda sözü edilen gizli genelgede aynı zamanda millî iradenin tartışılmaması gereği de belirtilmiştir: "Demokratik rejim savunulmalı ve ima yoluyla bile olsa millî iradeye yönelmiş tehdit gibi yorumlanmaya müsait konuşmalara asla müsaade ve müsamaha edilmemelidir." Bu yorum iki açıdan önemlidir. O sıralardaki gelişmeler bilindiğinde Yassıada'da hüküm giymiş Demokrat Partililerin siyasal haklarının iadesi girişimi CHP'nin Demokrat Partilileşmesi olarak değerlendirilmiştir. Çok geniş bir çevrede bu girişime karşı bir tepki başlamıştır. Aynı zamanda Türkiye'deki parlamenter hayat "Filipin tipi Demokrasi" olarak nitelenmiştir. Türkiye'nin sorunlarının ancak zinde güçlerin, özellikle de ordunun yönetime gelmesiyle çözümleneceği sanılmıştır. Hatta o dönemde haftalık *Devrim* gazetesinde Atatürk'ün her yeniliğin ordudan geleceği mealindeki sözleri manşet olmuştur. Bu anlamda bağlantı noktalarını göstermek bakımından kimi somut durumların bilinmesi öğretici olabilir. 1969 genel seçimindeki başarısızlık sonrasında 1970 başlarındaki bir Parti Meclisi toplantısında "Genel Sekreter Ecevit ve arkadaşlarına karşı Nihat Erim ve Kemal Satır tarafından başlatılan mücadeleye zamanla Orhan Kabibay, *Yön* dergisi sahibi ve Parti Meclisi üyesi Cemal Reşit Eyüboğlu Aralık 1969 tarihli Parti Meclisi toplantısında Merkez Yönetim Kurulundan istifa eden Genel Sekreter Yardımcısı Manisa milletvekili Muammer Erten, Denizli milletvekili Hüdai Oral, Gaziantep milletvekili Ali İhsan Göğüş, Kayseri milletvekili Mehmet Yüceler katımışlar, Parti Meclisindeki iç muhalefeti geliştirmişlerdir." Bu muhalefetin bir kolu kendilerini daha sonraki mücadelelerde Kemal Satır grubundan ayrı tutmaya çalışmışsa da, başlangıçta sözü edilen grupla birlikte Ecevit ekibine karşı mücadele etmiştir. CHP içinde daha sol görünümlü birçok kişi örneğin, Abdullah Baştürk, Nihat Erim, Muammer Erten, Orhan Kabibay ve Hüdai Oral, Kemal Satır grubunun Parti Meclisi listesinde yer almışlardır. Bunların arasından Nihat Erim, İsmet İnönü'nün "CHP sosyalist değildir ve sosyalist olmayacaktır" şeklindeki konuşmasını partinin geleceğine ipotek koyduğu gerekçesiyle eleştirmiştir. Hatta 3 Temmuz 1970 tarihinde toplanan XX. Kurultay'da muhalif Muammer Erten "Ben bilimsel devletçiliğe önem veriyorum. Ecevit ise, tamamen halk teşebbüsüne önem veriyor" demiştir. Bülent Ecevit'in geçmiş dönemde halk sektörünü bir anlamda devletçilik politikasına karşı bir alternatif olarak sunmasıyla DSP'nin yaklaşımını telaffuz ederken 'serbest piyasa ekonomisi' yanlısı tutumunu belirtmesi arasında önemli bir bağlantı vardır. 1970 ve öncesinde olduğu gibi 1983 sonrasında da Bülent Ecevit sadece siyasal yorumları bakımından değil, ekonomi siyaseti konusundaki yaklaşımı açısından da genellikle sağda görülmüştür. Ancak Bülent Ecevit'in yaklaşımını, uzun vadeli düşündüğünü esas alarak değerlendirmek daha doğru olur. Ecevit'e siyaset yaptığı dönemden bir süre geçtikten sonra eleştiri getirmek daha anlamlı ve daha gerçekçi yorumlara yol açabilir. Son dönemde yazılanlara kıyasla Bülent Ecevit'in popüleritesinin doruğundayken yayınladığı "Ecevit ve Çevresi" ile "Çağdaş Sağcı Ecevit" kitaplarıyla Remzi Şahin'in düşünsel dürüstlüğü günümüzde Ecevit'e tepkiselliği temel davranış kalıbı haline getirenlere örnek olacak mahiyettedir.

Bülent Ecevit'in siyasal eyleminde dikkat edilmesi gereken iki dönem 1974 yılındaki CHP-MSP koalisyon dönemi ile 1978 Ocak'ında başlayan 22 aylık hükümet dönemidir. Türkiye'de sürekli muhalefette kalan CHP'yi iktidara götürme başarısının mimarı Ecevit devlet adamı sorumluluğunu hükümette olduğu dönemlerde daha bir perçinlemiştir. Ülkede yapılabilecek değişikliklerin sınırlılıkları o dönemde Ecevit tarafından gerçekçi bir şekilde kavranmışa benzemektedir. Ecevit'in CHP'de sorunların belirdiğini vurgulamasını ve 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi olmasaydı bile partinin yeni bir yapılanmaya yöneleceği şeklindeki düşüncesini hükümet deneyiminin bir sonu-

Ecevit ve Turhan Feyzioğlu

Ecevit, 80 sonrasında Rahşan Hanımla bir toplantıya gelirken

cu olarak anlamak icap eder. CHP'nin dönüşümünün darbe etkisiyle daha bir belirgin şekilde DSP'de somutlaşması Ecevit'in siyaset pratiğiyle birlikte düşünülmelidir. Ecevit'in siyaset pratiği de kafalarında ideal bir dünya yaratanların pratiği değil, Türkiye'nin koşullarının belirlediği çerçeveyi aşma deneyimidir. Ecevit'in özellikle "duvarın ötesine geçirtmeyin" sözleri ve İsmet İnönü'nün Genel Başkanlıktan uzaklaştırıldıktan sonra söylediği "Sonu meçhul macera eğilimi" nitelemesi Ecevit'in güvenilmezliğinin, davranışlarının kontrol edilemeyeceğinin birer göstergesi olarak anlaşılmalıdır. Başka bir biçimde söylemek gerekirse, devlet adamı sorumluluğunun Ecevit'i daha muteber bir siyasetçi konumuna sokması doğarken, Türkiye'de siyasetin üst düzey belirleyicilerinin Ecevit konusunda 'güvenilmez' izlenimini sürdürerek başka muteber siyaset adamlarına yöneldikleri görülmektedir. Ecevit'in hükümet sorumluluğu taşıdığı dönemlerin bile kendisi hakkındaki çerçeveyi aşabileceği endişesinin giderilemediğini göstermektedir. İlginç bir husus da seçim sistemi veri alınarak yapılan tahlillerle soruna ne kadar mekanik bakıldığı gerçeğidir.

Milliyetçi Cephe hükümetleri ve 12 Eylül darbesi Bülent Ecevit'in demokrasi konusundaki öncelikli tavrını daha da belirgin kılmıştır. Özellikle 1977 genel seçim başarısından sonra söylediği "Türk halkı seçimle faşizmi yenmiştir" cümlesi, MSP ile hükümet oluşturamayacağı anlaşıldığında AP ile koalisyon yapmaktaki ısrarı ve 1980'e yaklaşırken AP-CHP kolisyonunda diretmesi ya da AP-CHP-MSP koalisyonunu defalarca önermesi bir çıkış yolu denemesi şeklinde değerlendirilmelidir. 12 Eylül askeri yönetimine karşı direnci ve Danışma Meclisi oluşturulurken partinin temsiline ilişkin Süleyman Demirel'e yönelik önerisi demokrasi arayışı olarak nitelenmelidir. Türkiye'de demokrasi mücadelesi 1975 sonrasında parti düzeyinde en anlamlı sözcüsünü Bülent Ecevit'te bulmuştur. Bülent Ecevit'in 12 Mart muhtırasını Yunanistan'daki albaylar cuntasının daha ince bir biçimi olarak nitelemesi ile 12 Eylül darbesi hakkında belirttikleri bir paralellik arzetmektedir. Bunların üstüne 27 Mayıs değerlendirmesi eklendiğinde ülkedeki askeri darbeler konusundaki tutumu daha bir belirginlik kazanmaktadır. Türkiye'de demokrasinin inkıtaya uğramaması hususundaki ısrarının geçerliliğinin ve gerçekçiliğinin en önemli doğrulayıcısı da 1977 genel seçim başarısıdır. Bu tavır da basit bir pragmatizm olmayıp 1965 ve 1969 genel seçim başarısızlığı sıralarında uzak görüşlü bir şekilde telaffuz edilmiştir. Bülent Ecevit'in çok partili sistem tercihi sadece olağan dönemlerde değli, 12 Mart'ın CHP tarafından yararlanılabilir bir ortam yarattığı zaman da ifade edilmiştir.

Bülent Ecevit'in demokratik solu diğer siyasal eğilimlerden bağımsızlaştırma denemesi ve sağ partilerin tabanına hapsolmuş demokratik sol oyları alt yapı devrimi anlayışıyla demokratik sola yöneltme eylemi 1980 öncesinde başarılı olmuştur. Böylesi bir anlayışın yaşadığımız dönemde de başarılı olmasını engelleyecek bir durum yok gibi görünmektedir. Özellikle 1980 sonrasında yaygın bir biçimde eleştirmenin ötesinde Bülent Ecevit'in düşüncelerini anlama gereği duyulmamaktadır. Bülent Ecevit'in DSP'de somutlaşan siyasal doğrultusu ortanın solu döneminden önemli izler taşımaktadır. 1983 sonrasında SHP'ye yönelttiği eleştiriler temel anlayışıyla tutarlılık göstermektedir. İşin garibi SHP'deki parti içi gelişmelerin bazı önemli somut görüntüleri süreç içinde Bülent Ecevit'in temel eleştirilerinin doğrulandığının, kimi diğer gelişmeler ise eleştirilerinin hâlâ geçerlilik taşıdığının göstergesidir. Daha da garibi, Ecevit'in siyaset pratiğinin parlak bir gelecek vaad etmez görünmesine karşılık Türk siyasal hayatının dinamiklerinin araştırıcılarını tahrik etmesi gereken düşünsel zenginliğinin ihmal edilmesidir.

Not: Bu makale Ocak 1990'da yazılmış olup, ilk kez yayımlanmaktadır.

Kemalizm'den Atatürkçülüğe,
Ortanın Solu'ndan, Demokratik Sol'a

Cumhuriyet Halk Partisi II

ORHAN KOLOĞLU

Bunun gerekçelerini açıklarken Ecevit şu düşünceleri ileri sürmüştür: –Marksizm'den yöneltilen eleştirilere hedef olmamak için.– Sınıf hareketi değil, çalışan ve ezilen bütün halk hareketlerini gözeten bir kitle hareketi olduğunu göstermek için. – Batının yapısında köylü hareketi marjinal iken bizde önde geldiğinden. – Batının aksine bizde esnaf, sanatkar ve küçük ölçekli girişimlerin savunucusu siyasal akımlar olmadığından. – Batıda emekçi kendi sömürülmesiyle mücadele verirken sömürgeciliğe karşı çıkmadığından...

Böylece 23. Kurultay'da (29 Kasım 1976) partinin altı ilkesine (Altı Ok'a) bağlı kalırken Demokratik Sol tutumunuz belirleyen altı yeni kurala dayanacağı programa kondu: Özgürlük, eşitlik, dayanışma, emeğin üstünlüğü, gelişmenin bütünlüğü, halkın kendini yönetmesi.

Bu dönemde Ecevit'in ısrarla vurguladığı bir kısa mesafe koşusu değil, bir maraton yarışı içinde bulunulduğuydu. Yeni yapılanmanın parti kadroları kadar halka da benimsetilmesi büyük önem taşıyordu. Zira halk sektörü ve kooperatifçilik gibi temel kavram ve uygulamalar gelişmeden programın gerçekleşmesi mümkün değildi. 1975 ve 1976'da yeni programın örgütle tartışılması için düzenlenen Bölge Toplantıları'nda bulunmuş bir kişi olarak, ilginin programdan çok iktidara gelme üzerinde yoğunlaştığını farketmiştim. Hattâ Genel Başkan'a 'Acaba milletvekillerimizin yeni program okuduklarını sanıyor musunuz?" diye de sordum. Yanıtı sadece 'Sus... Sus!..' oldu. Gerçekten partide büyük çoğunluk sadece yeniden hükümet olmakla ilgiliydi, programla ilgilenenlerin ise sayıları kadar görüş farklılıkları vardı.

Hizipler İş Başında

1976 Kurultay'ı sırasında altı hizbin genel başkanın gerisinde bütün enerjilerini delegeleri yanlarına çekip iç iktidarı ele geçirmeye çalıştıklarını gazeteler yazıyordu. Hepsi de çatlağın ideolojik olmadığında birleşiyorlar. Ecevit'ten başka Genel Başkan adayı göstermiyor, ama son tahlilde onun yönetim yöntemini beğenmediklerini saklamıyorlardı. Bunun sonucunda örgütte de bölünmeler, hatta CHP dışı sola eğilimler görülmeye başladı.

Her şeye bir kulp bulup eleştirmek o dereceye gelmişti ki, Türkiye'de ilk kez Ecevit'in başlattığı Sosyal Demokrat partilerle ilişkiler çerçevesinde İsveç'te Başbakan Palme'yle yaptığımız toplantı sırasında (Başbakan bir Avrupalı için pek nadir şekilde Noel günü ailesini bırakıp bizimle kalmıştı) Turan Güneş'in 'Burada neden vakit kaybediyoruz, Kayseri'ye gidip miting yapsak daha yararlı olurdu' dediğini anımsıyorum.

1977 seçimlerinde yine en büyük parti olmasına karşılık 222'lik salt çoğunluk yerine 213'te kalan CHP'nin şüpheli bağımsızlıkla kurduğu hükümet, ilerde anlatacağımız gibi iç ve dış sermaye çevrelerinin de katkısıyla, ekonomik sorunları çözemeyerek başarısız oldu. En büyük ikisini Ali Topuz ile Deniz Baykal'ın yönettiği hizipler birbirlerinin yanısıra artık açıkça Ecevit'i hedef alıyorlardı. 24 Mayıs 1979'daki 24. Kurultay'da Ecevit, aynı yılın E-kim'inde yapılacak Senato ve milletvekili ara seçiminin önemini, bunların kazanılması durumunda iktidar olarak kazanacakları rahatlığı belirtti. Ancak hizipler açıkça CHP adaylarının kaybetmesi için çaba sarfettiler ve başarılı da oldular. Örgüt iç çekişmeler yüzünden desteğini çekti. Seçimlerin kaybı üzerine Ecevit baş-

bakanlıktan istifa etti. Parti içi muhalefet onu devirmek için yoğun faaliyete girişti. Ben o dönemde, Strasbourg'da Avrupa Konseyi Parlamenterleri toplantısı sırasında Turan Güneş'in yabancılara 'Bu adamı mutlaka devireceğim..' diye açıkça kampanya sürdürdüğüne tanık oldum. Yenilginin hesaplaşması için düzenlenen 4 Kasım 1979 Olağanüstü Kurultay'ı bütün ihtirasları ortaya çıkardı. Bu kez Ecevit 'Ya ben, ya onlar' diye ortaya çıktı. 25'e karşı 1341 oyla tekrar genel başkan seçildiği gibi genel merkeze gösterdiği listede kazandı, ancak parti içi kopma ve hizipçilik doruğa ulaşmış durumdaydı. Ecevit tasfiye yanlısı değildi, hizipçiler de istifaya kalkışmadılar, fakat bir arada bulunmalarının neye yararlı olabileceğini kestirmek güçtü. Ve hiç birinin Ecevit'in karizmasına ulaşması mümkün değildi. Artık partinin 1971'deki gibi Askeri müdahalelere karşı çıkabilecek gücü de kalmamıştı. 12 Eylül'de siyasi partilerin faaliyetleri durduruldu. 29 Ekim 1980'de MGK'nin özellikle Demirel ve Ecevit'in siyasal faaliyetlerine izin verilmeyeceği hakkındaki açıklaması üzerine ertesi gün Ecevit CHP Genel Başkanlığı'ndan istifa etti. 16 Ekim 1981'de ise bütün siyasi partilerle birlikte CHP de feshedildi ve malları hazineye devredildi.

İhtiyatlı İş Çevreleri

Çıkarlarının devletin elinde olduğunu bildikleri için iş çevreleri –Ege bölgesindeki bir kısmı hariç– 1950'ye kadar hükümetin niteliğiyle fazla ilgilenmemiştir. İktidar el değiştirir değiştirmez de aynı sebepten DP'ye yaklaşma başlar. Onlar da CHP gibi kendi sermayedar gruplarını oluşturma girişimlerini başlatırlar. Adana'da Hacı Ömer'e verilen destek bugünkü Sabancı İmparatorluğu'nun temelini oluşturmuştur. Ancak yatırımlar ve gelişme çok sınırlı olduğundan bu sermaye henüz iktidar üzerinde etki yaratacak bir niteliğe sahip değildi. Ne ülke çapında bir yaygınlıkları, ne de uluslararası alanda ciddi bağları vardı. Taşranın avukatları ve küçük boyutlu yerli zenginleri partiler üzerinde çok daha etkiliydi. Benim anımsadığım kadarıyla ilk şok, Menderes hükümeti 50 milyon dolarlık bir borç bulamazken Koç Grubu yabancı bankalardan buna yakın bir krediyi alıverince yaşandı. Uluslararası sermaye çevreleri böylece güvenilirlik konusundaki tercihinin ne yönde olduğunu göstermiş oldu.

Büyük sermayeyi politikanın içine aktif olarak çekme yolunda Menderes'in girişimleri konusundaki ilk bilgiyi 27 Mayıs'ın ertesinde Vehbi Koç'un kendisinden öğrendik. O günlerde DP'nin yolsuzlukları açıklanırken Koç'un da 500 bin lira (Bugünkü rayiçle belki 500 milyar) vermiş olduğu ortaya çıkmıştı. Bir gün Cumhuriyet'in iki ünlü ve CHP'li yazarından (Cevat Fehmi Başkut ve Burhan Felek) 'Yazı işleri müdürlerine özel' bir çağrı geldi. Divan Oteli'nde bulunmaları isteniyordu. Gazetem adına katıldığım bu basın toplantısında anlatılacakların yazılmamasını bu iki gazeteci üstadımız rica ettiler. Koç, DP'nin zorla para aldığını onayladı, ancak durumu hemen İnönü'ye haber verdiğini ve iyi bir CHP'li olarak partisine de el altından aynı miktarda para yolladığını söyledi.

1960'a kadarki dönemin siyasi ortamı da iş çevrelerinin siyasetle aktif olarak ilgilenmesini engelleyecek konularla doluydu. Özgürlükler için kavga ön plandaydı. Ayrıca DP'nin liberalizmi de üç yıl içinde iflas etmiş, iktidar başarısız kaynak arama yollarına girmiş ve başta Amerika olmak üzere Batıya hep ödün vermeye başlamıştı. 1954'den sonra CHP'nin bu ödünlere karşı 'kapitülasyonların geri getirilmesi' diye karşı çıkışı da bu çevreleri ihtiyatlı olmaya yöneltiyordu. Zira CHP hâlâ Devleti temsil ediyordu. Ancak CHP'nin devletçi politikasını tam terketmemesi, hele 1961 anayasasının temelini oluşturan sosyal devlet yaklaşımıyla işçiye haklar tanıması, devletin plandaki rolünü hakim kılması, tabii ki işlerine gelmedi.

CHP, 10 Ekim 1965 seçimlerinden gerileyerek çıktı. Seçimlerden sonra ülkede yeni bir isim duyulacaktı. AP lideri Süleyman Demirel parti kongresinde (27 Ekim 1966)

Buna egemen CHP'nin özel girişime tamamen karşı olduğunu söylemek yanlıştır. Aksine devletçiliği seçmeci ve geçici bir yatırımcılık olarak görüp, girişim başarıya ulaşınca bunun halka devrini savunanlar vardır. CHP yönetiminde sonradan önemli yerlere gelen ekonomist Prof. Besim Üstünel, 1960'da devletçilikle sosyalizmi karıştıranlara çatar. Özel sektörün yeterince gelişmemiş olması, tecrübeli ve cesur iş adamlarının ve genellikle sermayenin kıtlığı karşısında devletin bazı sanayilerin kurulmasını üzerine almasını, başarıdan sonra devretmek kaydıyla uygun görür (*Hürriyet* 26.10.1960). Bu ilk Yap-İşlet-Devret önerisinde eksik görünen, sermaye piyasası bulunma-

14 Ekim 1973 seçimleri parti tarihinde önemli bir yer tutar. İlk kez oylarını yüzde 30'lara yükselten CHP'nin, MSP ile kurduğu koalisyon 6 Şubat 1974'te TBMM'de güven oyu aldı.

yan bir toplumda 'devralacak halkın' kim olduğudur. Bunun büyük sermayeyi risksiz zengin etmek şekline dönüşebileceğini de düşünenler çıkmıştır. İnönü'nün Ortanın Solu'nu gündeme getirdiği 1960'ların ortasında da iş çevreleri henüz CHP'den umutlarını kesmiş değillerdi. Ünlü armatör Ali Sohtorik (Erdal İnönü'nün kayınpederi olmasının da desteğiyle) İstanbul il başkanlığını yürütüyor ve iş adamlarının avukatı olarak tanınan Atıf Ödül partiye girebiliyordu.

Halk Sektörü Tedirginliği

Ecevit'in, ekonomide devlet kontrolünü artırmayı, yabancı sermayeyi stratejik yatırımlara sokmamayı öneren düzen değişikliği programı kesinlik kazanmaya başladıkça iş çevrelerinin CHP'den uzaklaşması da başladı. Bütün sıkıntılara ve sorunlara rağmen İkinci Dünya Savaşı'nın sona erişinden beri bütün dünyadaki gelişmeye koşut olarak Türkiye'nin ekonomik yapısında da büyük değişiklikler olmuştu. 1960'dan itibaren işçimize açılan Avrupa'da çalışma olanağı ise Anadolu'daki zengin-fakir dengesini de altüst etti. Özel sektör gelişmiş, dünya ile bağlantıları güçlenmişti. Ortanın Solcuları da artık halka açık ortaklıkların Anonim şirket' kurmak olmadığını, Ecevit'in deyimiyle bundan 'Kooperatifçiliği' anladıklarını belirttiler. Üretenin örgütlenmesiyle, halkın ekonomik bakımdan iktidara gelerek siyasi iktidarı da kontrolde tutabileceği temel anlayışı oluşturuyordu. Formülün çözümü halk kavramının içeriğine bağlanmış oluyordu. 1975'de *Politika* gazetesi adına Ecevit'le yaptığı bir söyleşide İsmail Cem özellikle Halkçı Ecevit kavramı üzerinde durmuş ve Ecevit'ten şu yanıtı almıştır:

'Halk daha çok bedensel ve düşünsel emeğiyle yaşamını kazanmak durumunda olan ve tek başına sahip olduğu olanaklarla topluma ve devlet yönetimine yeterince ağırlığını koyma olanağını bulamayan insanların toplamıdır... Sadece mülkiyet sahibi olup olmamakla tanımlamak, sınırlamak günümüzde geçerliliğini yitirmiş sayılabilir... Küçük ve orta boy toprak sahibi de, küçük iş sahibi de halktır... Toplumda kendilerini imtiyazlı gören, kendilerinde bazı imtiyazlar, herkesin yararlanamayacağı bazı olanaklar bulunması gerektiğini düşünen veya öyle olanakları elde etmiş olan ve bu olanaklardan yararlanarak emeğin artı değerinden dengesiz pay alabilen veya demokrasinin eşitlik ilkesinin ötesinde bir güç edinebilen, toplum yönetimine ağırlığını aşırı ölçüde koyabilen kimseler halk kavramının dışında görülebilir.'

Bu tanımlamanın büyük iş çevreleri ve sermayeyi karşısına alması doğaldı. Böylece kendisi ve ailesi de aynı gruba dahil olan Demirel de onların temsilciliğine gelmiş oldu. AP lideri ile CHP Genel Sekreterinin karşıtlıkları, 1968 Eylül'ündeki ilginç bir tartışmayla gündeme geldi. AP lideri "Ağacın gölgesinde oturursan banka sana kredi vermez" der. Ecevit'in yanıtı şöyledir: "Asıl ağacın gölgesinde oturup başkasını sömürenlerdir ki, banka kredilerinin aslan payını alırlar" ve ekler "Amacımız devleti öne çıkarmak olmadığı gibi birkaç kişinin öne çıkması da değildir. Ekonomik güç halkta toplansın istiyoruz, CHP toplu halk yatırımlarını teşvik edecektir." 9 Eylül 1968'de de "Değişen dünyanın yeni düzeni ülkede CHP'nin tutumuyla kurulacaktır" diye tamamlar.

Yeni düzen topluma yerleşinceye kadar tabii CHP'nin iş çevrelerinin egemen olduğu bir dünyada yaşaması ve o koşulları aşmaya çalışması gerekliydi. 1969 seçimlerine giderken CHP, sadece kampanya için parasızlıktan değil, borçlarını ödeyememekten de sıkıntı içindeydi. Hiç şüphesiz para isteyebileceği bir iş kesimi de yoktu. Rahşan Ecevit'in kadın kollarını örgütleyerek düzenlediği hatıra eşya satışı ile masrafları karşılayabilmiştir. Bu husus da halkın desteği ile bazı şeyler başarılabileceği konusunda umutları artırdı. 12 Mart müdahalesinden hemen önce, 23 Ocak 1971'de Küçük Kurultay'da İnönü'nün partilileri aidatlarını muntazaman vermeye çağırması ilginçtir.

Gerekçesi de şudur: "İş çevrelerine bağlılık zararlıdır. Zengin iş adamları memleketin siyasetine tesir etmektedirler. Siyasi partilere yardım ediyorlar, siyasete tesir ediyorlar. Bize de yardım edenler olmuştur, ama bu yardımları almak için müracaatlarında hiçbir zaman hevesle karşılamadım."

Hikmet Çetin, şimdi hayatta olmayan Abdullah Baştürk ve Bülent Ecevit,

İş Çevreleri Örgütleniyor

Önce Demirel'e dolayısıyla arkasındaki iş çevrelerine karşıymış gibi görünen muhtıra'nın giderek sağa hizmet ettiği ve AP'nin bundan yararlanarak "27 Mayıs kalelerini adım adım fethettiği" zamanla farkedildi. TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği) kurucular protokolünün 12 Mart'tan yirmi gün sonra imzalanması ve 20 Mayıs 1971'de Bakanlar Kurulu'nca hemen onaylanması, artık iş çevrelerinin üst düzeyde etkili olmak iç in örgütlenecek nitelik kazandıklarını ispatlıyordu. TİSK ve TOBB'nin hükümet kararları üzerindeki yönlendirme yetersizliği bu kurumla bertaraf edilmiş oldu. Bu çevreler 12 Mart'ın solu kökten tırpanlamasına rağmen önlerindeki yolu neden tamamen açmadığına hayret etmişlerdir. Beklentilerinin gerçekleşmemesi, belki İnönü'nün varlığı sebebiyle devletin hâlâ CHP ile özdeşleştirilmesindendi. Ayrıca sermaye KİT'lerdeki yöneticilere çengel atabilmiş olduğu halde, asker ve sivil bürokratlarla henüz tam işbirliği kurabilmiş değildi. Üstelik askerin ön planda görünmediği, sivil, fakat askerlere de laf geçirebilecek kadar otoriter bir rejime ihtiyaç duyuyorlardı.

ABD baskısına rağmen afyon ekimi yasağını kaldırarak 500 bin kişilik bir üretici kütlesini kazancına kavuşturan, Kıbrıs Türklerini katliamdan kurtaran Ecevit hükümeti, iç çelişkileri kadar, sağın piyasadan yağ ve yedek parça gibi malları çekerek yarattığı ekonomik bunalım sonucunda devrildi. Demirel başkanlığında Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulur kurulmaz piyasanın bollaşması, yokluğun yapaylığını ortaya koydu. Ecevit bunun karşısındaki çaresizliğin, ekonomik işlerle görevli bakanlıkların MSP'lilerin kontrolünde olmasıyla açıklamıştır. Geleceğe yönelik çözümü ise şöyle belirtir: 'Tek başımıza iktidara geldiğimiz vakit kooperatifçiliği süratle yayarsak ve iç ticaret alanında istediğimiz düzenlemeleri süratle yapabilirsek böyle şeyleri büyük ölçüde önleyebiliriz.' Kooperatifçilik kültürünü kökleştirebilmenin kısa vadeli bir çözüm olmadığını kabul gerekir.

Siyasi gerginlik sürekli tırmanırken bir yandan da Türkiye sürekli bir ekonomik gelişme ve aynı zamanda piyasa tıkanıklıkları içinde bulunuyordu. Sanayici, tüccar ve finans sektörlerinin hepsini memnun edecek kararları hükümet alamıyordu. Yine de iş çevrelerinin tercihi sağdan yanaydı. Ecevit'in popüleritesinin giderek arttığı 1977 başında Sakıp Sabancı'nın bir açıklaması duydukları endişeyi iyi yansıtıyor: (*Cumhuriyet*, 20.4.1977)

"Süleyman Bey matematik okumuş, mühendislik tahsil etmiş... Bülent Bey ayrı yollardan gelmiş... Bir gövde ve iki kol var. Gövdenin yaşaması için iki kolun çalışması lazım. Bu iki koldan biri özel sektör, diğeri kamu sektörü... Bu iki kolun da ayıpları, eksikleri yok mu? Var. Tedavi etmek, ayıpları çıkarıp atmak gerek. Ama kesmek değil... Son zamanlarda son konuşmalarda CHP'den sanki bir kolu kesmek istiyormuş gibi bir intiba ediniyoruz.'

İş Çevreleri Eyleme Geçiyor

Sabancı'nın işaret etmek istediği, Ecevit'in o dönemde çok vurgulanan şair kimliğidir. Hayalci olduğu, gerçekleri göremediği muhalifleri tarafından çok vurgulanmıştır. Bu propagandanın ilgi görmesi, CHP programının gerçekleşmesinin uzun bir süreye ihtiyacı olmasındandı. Ecevit'in yükselişini başlatan "1973 Akgünlere seçim" bildirgesindeki şu ifadeyi hiç şüphesiz hayalci bulmamış, aksine fazlasıyla ciddiye almışlardı:

'Teşvik tedbirleri adı altında devlet kaynaklarının büyük ölçüde özel

girişime, özel girişiminde tekelci sermaye gruplarına aktarılması, devleti, ciddi bir sanayileşme için gerekli altyapı yatırımlarını gerçekleştirebilme gücünden yoksun bırakmaktadır.'

Parti içindeki bir kesim iş çevrelerine yardımcı olduğu gibi, batılı sermaye grupları da borçlarını ödemede kolaylık göstermeyerek iktidarı umutsuzluğa düşürdü. 29 Kasım 1978'deki 7. Olağanüstü Kurultay'da Ecevit ünlü 'duvara sıkıştırılma' konuşmasını yaptı. Bu duvardan bütün dünyaya açık kapılar bulunduğunu anımsattı. Bu açık tehdit hem iç, hem de dış çevreleri hayli rahatsız etti. 1979 Mayıs'ında Ticaret ve Sanayi Odaları Meclisi'nin toplantısından sonra İbrahim Bodur imzalı bir açıklama ile "Ön yargılardan arınmış, yapıcı, olumlu ve gerçekçi bir zihniyetin ülke yönetimine hakim olması için başta cumhurbaşkanı olmak üzere tüm ilgililer" uyarıldı. 15 Mayıs'tan itibaren de TÜSİAD'ın hükümetin icraatını yeren ilanları gazetelerde yayınlanmaya başladı. Bu kampanyadan iki hafta sonra CHP 24. Kurultay'ının toplanacak ve Genel Başkandan itibaren bütün parti kurullarını seçecek olması amacı kanıtlamaktadır. Partide ekonomik politikanın değişmesini sağlayacak değişiklik bekleniyordu. Buna rağmen Ecevit büyük çoğunlukla yeniden seçildi. Ama az sonra parti içinden gelen engelleme sonucu ara seçimleri kaybedince iktidarı bıraktı. Yeni Demirel hükümetinin ilk icraatı 24 Ocak 1980 Kararları'nı ilan ederek Türkiye'yi iç ve dış sermaye çevrelerinin istedikleri liberalizm rayına tam oturtmak oldu. 16 Şubat'ta 1980'deki bütçe eleştirisinde Ecevit, CHP iktidarının sona erdirilişinin bu işbirliğinin sonucu olduğunu şöyle anlatmıştır:

"Türkiye'ye, yeni ve yabancı bir ekonomik model biçilmek isteniyor. Devlet geleneklerimizle de, kökleşmiş demokrasimizle de, halkımızın özgür karakteriyle de bağdaşmayan bir ekonomik model. Devletin temel görevlerini, geniş ölçüde, bazı büyük çıkar çevrelerinin üstleneceği, o çevrelerin de bazı dış çıkar çevreleriyle birlikte, Türkiye'yi içerde ve dışarda yönlendirmeye çalışacağı bir model. Devletin ekonomik ve toplumsal anlamda giderek etkisizleşeceği ve halkla yabancılaşacağı, halkın ezileceği, büyük çıkar çevrelerinin de sömürdükçe semireceği bir model."

CHP'nin yeni genel başkanı Deniz Baykal

CHP'nin Mirascıları

Ecevit'in gelmekte olduğunu uyardığı düzen, 24 Ocak 1980'de Demirel hükümetinin aldığı kararın 12 Eylül 1980 darbesiyle gerekli kurumlara (Anayasa, partiler, sendika kısıtlamaları vb..) kavuşturulmasıyla iktidara getirildi. Askeri iktidarın, Türkiye'nin en eski ve devleti kurmuş partisi olan CHP'yi Atatürk adına feshetmesi, çeşitli yöntemlerle CHP'nin istenilen kalıba sokulamayacağı anlaşılınca zora başvurulmaktan başka çare bulunamadığını gösteriyor. Özal'ın başbakanlığı zamanında '12 Eylül olmasaydı biz bu ekonomik modeli uygulayamazdık' demesi hedefi açıklar.

Yeni seçimlere giderken askeri yönetimin eski partilerin isim ve amblemleriyle kullanmayı yasaklaması, 1983'te CHP kökenli iki partinin ortaya çıkması (Halkçı Parti ve SODEP) adayların veto edilmesi, buna rağmen Halkçı Parti'nin oyların yüzde 30.46'sı ile 117 milletvekili çıkarması, CHP yandaşlarının tutarlılığının kanıtıdır. Daha sonra Ecevit'in DSP'si (Demokratik Sol Parti) de katılınca CHP kökenlilerin sayısı üçe çıktı. Hepsi birleşebilse, yüzde 24'le tek başına iktidar olunan bir sistemde kolaylıkla tek başlarına hükümet kurabilirlerdi. Ancak 1980 krizine götüren hizipleşme hâlâ devam ediyordu. SODEP'le Halkçı Parti'nin birleşmesi, (SHP=Sosyal Demokrat Halkçı Parti) daha sonra CHP'nin kurulması ve SHP ile birleşmesi bu eski CHP'li kütlenin artmasına değil, azalmasına sebep oldu. Çünkü eski hizipçilik mantığı aynen devam ediyordu.

DSP Ecevit'in 'maraton' anlayışı çerçevesinde uzun süreli bir yapılanma peşinde. Açıkca kadrolaşmayı bekliyor. CHP ise, sermaye ve emek kesimi ile ilişkilerini hâlâ belirleyememenin bunalımını yaşamaya devam ediyor. Programıyla, iktidar olmayı bağdaştırmanın çelişkisini aşabilip aşamayacağını, geçen ay yapılan kurultaydan sonra izleyeceği politikası belirleyecektir.

Bir Uzun Ömer Vardı

ESER TUTEL

Şimdi yine var mı, bilemiyorum; eskiden İstanbul'un kendine özgü, herkesin tanıdığı, sempati beslediği, ilgi çekici tipleri vardı. Kimler miydi bunlar? İşte, Pazarola Hasan Bey, işte Doktor Çat, işte bir başka seyyar piyango bayii daha, Uzun Ömer... Bunlardan kimi gariban bir meczup, kimi biraz akıldan kaçık, biri doğuştan cüce, öteki de sonradan uzayan boyuyla, İstanbulluların ilgisini çeken kişilerdi.

Kocaman kafasını sallaya sallaya pazar yerlerini dolaşan Pazarola Hasan Bey'e yetişmedim. Ama öteki üçünü çok iyi hatırlıyorum; üçü de gözlerimin önünden gitmiyor. Hele hele Köprü'nün altında, kendi adına bir piyango bayii dükkânı çalıştıran Uzun Ömer'i...

Bu kişiler hep, halkın kendilerine taktığı lâkapla anılırlardı: Boyu 2m., 40 cm.'e erişen bir kişiye "Uzun" lâkabı takılmazdı da ne takılırdı? Aslında soyadı Özkan'dı; ama herkes onu Uzun Ömer olarak tanımıştı: Uzun Ömer aşağı, Uzun Ömer yukarı...

Görmeyenler, bilemezler; bugünkü genç basketbol hocaları, "Uzun ömer çalıştırılıp yetiştirilebilseydi, basketbolumuza kimbilir ne büyük bir oyuncu kazandırılırdı!" diye akıllarından geçirebilirler. Ama boşuna hayıflanmasınlar, Uzun Ömer'in basketbol oynayacak yaradılışta biri olmadığını hemen haber verelim. Hareketleri ağır, yürümesi yavaştı; kısacası hayatının her döneminde hastaydı Uzun Ömer. Boyunun, beynindeki hipofiz bezinin aşırı çalışması sonunda böylesine uzadığını söylemişti doktorlar.

Annesi de, Babası da Normal Kimselerdi

Halbuki, annesi Emine Hanım da, babası Mehmet Efendi de normal boyda kişilerdi. Hatta kardeşleri Hasan ile Hatice de... Hasan'ın 5 çocuğu dünyaya gelmişti, beşi de normal çocuklardı. Ama o, nedense 16-17 yaşlarına kadar normal boyda bir gençken, o yaşlarda, boyu giderek hızla uzamaya başlamıştı. Bu uzayış giderek azalsa da ölünceye kadar iyi kötü devam etmişti. Bir süre Nümune Hastanesi'nde tedavi edilmeye çalışılmış, ama bir sonuç alınamamıştı. Askerlik muayenesi sırasında boyu 2.25 ölçülmüştü. Daha sonraki yıllarda ise boyu 2.35 ile 2.40 arasında değişmişti. Ağırlığı da, boyuna uygun olarak 150-180 kilo arasında inip çıkmıştı.

Fatih Sultan Mehmed zamanında Bilecik'e yerleşen Türkler'in soyundan geliyordu Uzun Ömer. 1919'da Bilecik'in Abbaslık köyünde dünyaya gelmişti. İlkokula gitmiş, mektebi bitirdikten sonra pek okuyamamıştı. Derken, boyu anormal uzamaya, elleri ayakları, boyuna uygun olarak büyümeye başlamıştı. Sonra bitmek tükenmek bilmeyen hastane ve tedavi günleri... Ve giderilemeyen maddi olanaksızlıklar...

Yumuşak başlı, efendi tabiatlı, uysal bir kişi olduğunu gören bazı açıkgözler, onu alıp Ankara Gençlik Parkı'nda, İzmir Fuarı'nda halka teşhir ederek sırtından para kazanmayı marifet saymışlard. Ama bu durum genç Ömer'i çok üzmüştü. Adamlardan ayrılarak İstanbul'a yerleşmiş, hayatını kazanmanın yollarını aramaya başlamıştı.

Uzun Ömer'e bir piyango bayii dükkânı açarak hayatını oturduğu yerde kazanması aklını kimin verdiğini bilmiyoruz. Benim hatırladığım 1945 yılında, Karaköy'de, şimdiki Ziraat Bankası'nın karşı tarafında, direk üzerindeki büyük saatin gerisinde, dar bir sokağın hemen içinde, Uzun Ömer'in piyango bayii dükkâ-

nı vardı. Oradan her geçişte upuzun boyu, uzun yüzü ve kocaman elleriyle, önünde bir deste bilet, tezgâhın arkasında oturduğunu görürdüm.

O tarihlerde, İstanbul'da en fazla bilet satan iki piyango bayiinden biri Eminönü'ndeki ünlü Nimet Abla ise, öteki de Karaköy'deki Uzun Ömer'di. Eminönü'nde Tek Kollu Cemal'in gişesinin de hayli müşterisi vardı. Cüce Simon'un dükkânı olduğunu hatırlamıyorum; o, 1 metreyi pek az geçen boyu ile elinde biletleri, seyyar gezerdi. Mavi Gişe ile, Yeşil Gişe de Ankara ile İzmir'in en çok piyango bileti satılan bayileri olarak ün yapmışlardı. Herkes, bu piyango bayilerinin uğurlu olduğuna inanmıştı bir kere...

Uzun Ömer'in Piyango Gişesi için yapılan bir tanıtım.

Karaköy meydanının Menderes'li yıllarda düzenlenmesi sırasında Uzun Ömer de dükkanını, Köprü altındaki küçük dükkânlardan birine nakletmek zorunda kaldı. Dükkân dediysek, aslında 2 m. kadar genişliğinde, önünde camekânlı bir tezgâhı bulunan küçücük bir yerdi orası. O sıranın en başında bir kahve vardı, yanıbaşında onun gişesi, hemen yanında manav ve iki de lokanta... Önünde de Adalar'a ve Yalova'ya kalkan vapurların yanaştığı 6 numaralı iskele bulunuyordu. Hemen oracıkta da, Ada vapurlarının yanyana bilet gişeleri...

Uzun Ömer babası ve kardeşiyle birlikte.

Kocaman Elleriyle Herkese Şans Dağıtırdı

Gelip geçenlerin pek çoğu, bileti özellikle onun uğurlu olduğuna inandıkları kocaman ellerinden çekmek isterlerdi. Talih kuşunun başlarına konması için hayli uzak yerlerden Karaköy'e gelerek onun biletlerinden çekmek için sabırsızlananlar hiç de az olmazdı. Bileti sırf onun ellerinden çekmek için özellikle İstanbul'a inenler de az değildi hani. Önce hatırını sorarlar, üç beş satır lâf ederler, sonra uzattığı bilet destesinin içinden bir tanesini çekiverirlerdi. Tabii, ağızları kıpır kıpır, kimbilir hangi duayı mırıldanarak... Halbuki hepsi aynı idarenin biletiydi. Hepsinin de eşit kazanma şansı vardı.

O efendi yaradılışlı, yumuşak başlı, terbiyeli, kocaman adam hiç bir seferinde de, müşterilerine "Hayırlı olsun!" demeyi ihmal etmezdi. İhmal etmezdi ama, yüzünün nadiren güldüğü görülürdü zavallının. Özellikle son yılllarında hastaydı, keyifsizdi, umutsuzdu...

Çoğu zaman gözleri uzaklara dalıp gider, yüzü uzar, asılır, canı hiç konuşmak istemezdi... Halbuki bulunduğu yer koca İstanbul'un en canlı, en renkli, en hareketli yerlerinden biriydi. Martı çığlıklarına zaman zaman Ada ve Üsküdar vapurlarının düdükleri karışır, yukardan da köprüden geçen tramvayların tangırtısı, otobüslerin uğultusu gelirdi. Üzerinde yeraldığı köprü dubası, yanaşan

Her gittiği yerde halkın sevgisiyle karşılaşan Uzun Ömer, kendisiyle fotoğraf çektirmek isteyenleri kırmazdı.

vapurların sık sık iskeleye bindirmeleri yüzünden ikide bir şiddetle sarsılırdı. Sanırdınız ki deprem oluyor!

Uzun Ömer çoğunlukla susardı, ağzını açmak istemezdi. Aslında burası yalnız piyango bayii değil, büfeydi de: Tost, ayran, şerbet ve sigara da satılırdı. Dükkân, o, kardeşi Hasan ile akrabalarından Niyazi ve Kemal Bey adlı kişiler tarafından çalıştırılıyordu. O ise tezgâhın arkasında, karşısına dikilen meraklı bakışları görmezlikten gelerek otururdu.

Uzun Ömer, 30'lu yaşlarında bile ancak iki elindeki iki bastona dayana dayana yürüyebiliyordu. O koca vücudunun ağırlığından beli iyice bükülmüştü. Adım atarken zorlanıyor, ayaklarını sürüklemek ona eziyet oluyordu. Kalbi, gövdesine göre hayli küçük ve de yorgun olduğu için, son zamanlarında bir de kalp yetmezliği başlamıştı. Buna rağmen, beş vakit namazını ihmal etmemeye çalışıyordu.

Son yıllarında Üsküdar'da oturmuştu. O kalabalıkta otobüslere, hele hele taksilere binemediği için çaresiz, Üsküdar iskelesine kadar iki bastonuna dayana dayana gitmek zorundaydı. Her sabah, çarşı içinden çıkıp Üsküdar'daki meydan çeşmesinin önlerine geldiği zaman, beklenmedik bir şey oluyor, çevrede ne kadar güvercin varsa, hepsi birden havalanıp, üzerinde uçuşmaya başlıyordu. Onu vapura kadar uğurluyorlardı sanki! İskelede, başını vapurun üstüne çarpmamak için daha da eğiliyor, içeriye çoğu zaman ancak çıkıcı ve gemicilerin yardımıyla girebiliyordu.

Son Yediği, Bir Kâse Sütlaç Oldu

Bu koca adam, 1960 yılının 2 Şubat günü, Üsküdar'daki evinde hayata veda etti. Bir süreden beri keyifsizdi, halsizdi, isteksizdi. Bir önceki gece öleceğini hissetmiş, bunu yakınlarına da söylemişti. Bir kâse sütlâç yemiş, yatmıştı. Bu, onun son yemeği oldu. Zavallının ömrü, boyu kadar uzun olamamıştı: Daha 41 yaşındaydı. Eyüp'te, eski Bahariye yolu üzerindeki mezarlığa kaldırıldı.

Sonra ne mi oldu? Kısa bir süre sonra, geride kalanlar arasında anlaşmazlıklar başladı. Niyazi ve Kemal Beyler, Hasan Bey'i ihraç ettiler. Halbuki büfenin faaliyeti yalnızca Uzun Ömer'in kişiliğiyle sürdürülmekteydi ve onun en yakını da kardeşi Hasan Bey'di.

Hasan Bey, çaresiz, oracıkta küçücük bir tezgâh kurarak 1976 yılının 9 Ocak gününe kadar yaklaşık 16 yıl daha faaliyetini sürdürdü. İlgi çekici yanı, önü camlı tezgâhın içine, ölen kardeşinin yarım metreye yaklaşan bir çift siyah ayakkabısını onun anısı olarak yerleştirmesiydi. Geçenler, içine gazete kâğıdı tıkıştırılmış o bir çift siyah ayakkabı gözlerine takılınca onu hatırlamadan edemezlerdi. Bir gün, Köprü altından geçerken, annesinin elinden tuttuğu 6-7 yaşındaki bir yumurcağın, "Aaa! Anne Bak: Dev adamın ayakkabıları!..." diye heyecanla bağırdığını hatırlıyorum.

Tezgâhın henüz kapatıldığı günlerde, Uzun Ömer'in son kalan eşyası olan o siyah ayakkabıları nasıl olduysa sırra kadem bastı. O kocaman salapuryaları kimler, nasıl ve niçin aldılar, anlaşılamadı. Bir süre sonra dükkânının bulunduğu yerde Gönültaş Canlı Balık Lokantası açıldı. Onun tezgâhının bulunduğu yere de lokantanın, lüferler, karagözler, mercanlar, ıstakozlar dizili vitrinli buzdolabı yerleştirildi. Siz sağ, biz selâmet... Böylece Uzun Ömer'den günümüze sararmış beş altı fotoğraftan başka hiçbir şey kalmadı...

Günümüzde onu görenler, tanıyanlar da birer ikişer, yok olup gidiyor. Uzun Ömer'i görmeyenlere, bırakın görmek, adını bile işitmeyenlere bir zamanlar İstanbul'un ilgi çekici bir kişisi olarak ondan kısaca söz etmek istedik.

Ne diyelim? Bu dünyadan göçtü gitti, bâri dedik bu derginin sayfalarında yaşasın, o iyi kalpli, terbiyeli, iyi niyetli, efendi dev adam...

Osmanlı Dış Borçları ve 1875 Moratoryumu (6 Ekim 1875)

MURAT KORALTÜRK

Az gelişmiş ülkelerde en önemli iktisadi sorunların başında kalkınmanın finansmanı gelir. Bu ülkelerde kalkınmada finansman aracı olarak başvurulan ilk yol ve özellikle ekonomiyi yöneten ve yönlendiren güçlerin en kolayına gelen yol dış yardım ve borçlanmadır. Az gelişmiş ülkelerin yakın dönem iktisadi tarihi göstermektedir ki, borç ilişkisinde borçlu değil borç veren taraf kazançlı çıkmaktadır. Çünkü yardım adı altında da olsa gerçekte sermaye transferi olarak nitelendirilemeyecek olan bu borç ilişkisinde, borçlu tarafın aldığı kaynak daha ana para ve faizin ödenmesinden önce ülkeye gelen uzmanlar ve tesislerin inşaasında gereken ithal malların alımı gibi yollarla borç veren tarafa geri döner. Yardımların bir diğer yönü de, belirli ve koşullar çerçevesinde verilmesidir. 1950'den beri Türkiye kamuoyunda IMF reçeteleri biçiminde mecazi olarak nitelendirilen öneri ve koşullar bunlara örnektir. Dış borç ve yardım yolu ile az gelişmiş ülkelere verilen paralar kalkınma yatırımları dışında daha çok borçlu ülkenin mal ve hizmet ithalatı konusunda çektiği döviz sıkıntısını gidermede kullanılır. Burada dış yardım ve borcun az gelişmiş bir ülke için yararı ancak ithal edilen mal ve hizmetlerin kalkınma açısından taşıdığı öneme bağlıdır.[1]

Az gelişmiş ülkelerin hemen hepsinde de dış yardım ve borç adı altında dışarıdan edinilen kaynakların kalkınma amacı ile kullanıldığı söylenemez. Dış yardım ve borçlanma ile elde edilen kaynaklar verimli yatırım alanlarında kullanılmamaktadır. Ülke kaynaklarını çekecek bir tüketim modeli yaratmakta ve bu yol ile ithal ikameci yatırımlar bundan önemli gereksinmeleri giderecek üretim seviyesinden saptırılmaktadır. Yurtiçi istihdam yaratmaktan uzak bir talep oluşmaktadır. Bunların yanında bir diğer önemli sonuç da, karşılığı olmayan büyük bir borç yükünün oluşmasıdır. Dış yardım ve borçların neden olduğu bu sonuçların ortaya çıkmaması için yani dış yardım ve borç yolları ile ülkeye giren kaynakların kalkınma amacı ile kullanılabilmesi için ithalatın ve lüks tüketimin engellenmesi gerekir. Bütün bu önlemler ise siyasal, toplumsal ve ekonomik yönü olan bir kalkınma programının uygulamaya konması ile gerçekleştirilebilir. Ancak böyle bir programı uygulamaya koyan bir ülkenin dış yardım ve borç edinme olanakları ise oldukça azdır, hatta hemen hiç yoktur. Çünkü liberal ekonomi doktrini doğrultusunda hareket eden dış yardımda bulunan ve borç veren ülkeler, verdikleri borç ve yardımın arz ettikleri mallara yönelik bir talep yaratması beklentisi içindedirler.[2]

Gelişmiş ülkelerin, az gelişmiş ülkelerin kalkınmaları gibi bir kaygısı yoktur. Aksine az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere bağımlılığının artması, gelişmiş ülkelerin gelişmişliklerini sürdürmeleri ve arttırmalarının bir koşulunu da oluşturur. Dolayısıyla dış yardım ve borçların az gelişmiş ülkelerin gelişmeleri için sağlanmış kaynaklar olduğu sanılmamalıdır. Gelişmiş ülkeler, az gelişmiş ülkelerin gelişmelerine ancak kendi çıkar-

* Murat Koraltürk Marmara Üniversitesi'nde Araştırma Görevlisidir.

1 Joan Robinson, "Kalkınmada Yabancı Sermaye ve Dış Yardım", **İktisat Dergisi,** Sayı 224-225, (Temmuz-Ağustos 1983), s. 14.

2 J. Robinson, aynı yer.

Şimdi İstanbul Erkek Lisesi olan Düyun-u Umumiye binasının ilk yıllarındaki bir fotoğrafı. (İletişim Yayınları Arşivi)

ları yönünde ve oranında destek sağlarlar. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bazı öneri ve koşullar ile Türkiye'ye sağlanan dış yardım ve borçlar Türkiye'nin bir sanayi ülkesi olması için değil, gelişmiş ülkelerin uluslararası işbölümü sürecinde Türkiye'ye biçtikleri tarım ülkesi olma rolü yönünde verilmiştir.[3]

Dış yardım ve borçları kalkınmanın finansmanında kullanma şansı olmayan veya çok az olan az gelişmiş ülkelerin, mali sıkıntılar nedeni ile dış yardım ve borçlara olan gereksinimi bir yandan artarken, diğer yandan dış yardım ve borç ilişkisi gelişmiş merkez ülkeler ve az gelişmiş çevre ülkeler arasında kaçınılmaz olarak az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere bağımlılığını arttırmaktadır. Bu süreç 19. yüzyılda başlamakla beraber özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalist sistemin birer enstrümanı olarak faaliyete geçen Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşların çalışmaları ile az gelişmiş ülkeler üzerindeki dış yardım ve borçlanma aracılığıyla kapitalist sistemin etkinliği ivme kazanmıştır. Bugün birçok az gelişmiş ülkede olduğu gibi Türkiye'de de gündemde olan özelleştirmeye ilişkin yapılan bazı değerlendirmelerde, özelleştirmenin gelişmiş kapitalist ülkelerce ve Dünya Bankası, IMF gibi kurumlarca bu ülkelere telkin edilmesinin ardında yatan neden olarak bu ülkelere gelişmiş kapitalist ülkelerce verilmiş dış borçları geri alma kaygısı yatmaktadır. Yine Türkiye'de olduğu gibi özelleştirme yolu ile elde edilen gelirlerle dış borçların ödenmesi, iktisat literatüründeki ifadesi ile borcun öz sermaye ile ödenmesi (debt/equity swap) amaçlanmaktadır.[4]

Türkiye'nin dış borçlanmasının tarihçesi iki devreden oluşur. İlki imparatorluk dönemidir. Yani Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın ortalarından itibaren girdiği ve çöküşüne kadar geçen sürede yaşanan süreçtir. İkincisi ise Cumhuriyet döneminde, ancak Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen yıllarda değil, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın yeniden şekil alması ve bu biçimlenişte Türkiye'nin dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecini hızlandırması ile başlar. Kuşkusuz bugün Türkiye halkının yaşadığı ekonomik sorunların temelinde bu ikinci sürecin etkisi çok büyüktür. Türkiye'nin Osmanlı Devleti döneminde ve Cumhuriyet dönemindeki iktisadi tarihinde benzeşen olguların başında da dış borçlanma sorunu değil. Bir tercih sorunu olmakla birlikte kalkınmanın finans-

3 Konuya ilişkin araştırmalar ve raporlar için bkz. İlhan Tekeli - Selim İlkin, **Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı,** ODTÜ yay., Ankara 1974. Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi,** 3. bs., Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul 1994, s. 313 vd. Max Weston Thornburg, **Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi,** çev. Nail Artuner, Ankara 1950. Aynı yazar, **Türkiye Nasıl Yükselir,** çev. Semih Yazıcıoğlu, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul 1950. Ekonomi Bakanlığı Sanayi Tetk.k Heyeti Başkanlığı, Memleketimizde Kurulması Düşünülen Makine, **Madeni Eşya ve Malzeme Sanayii Planı Hakkında Rapor.** (Bu rapor 5 Yıllık İvedili Sanayi Planı olarak da adlandırılır M. Koraltürk). International Bank for Reconstruction and Development. **The Economy of Turkey. An Analysis and Recommendations for A Development Program,** The John Hopkins Press, Baltimore 1951. (Bu rapor Barker Misyonu Raporu olarak tanınır M. Koraltürk).

4 Richard Hemming - Ali Mansoor, "Özelleştirme Çözüm mü?", çev. Alkan Soyak, **İktisat ve Maliye Dergisi,** (Ağustos 1989), s. 312. İzzettin Önder, "Özelleştirmenin Dinamikleri ve Politikaları", **İstanbul Sanayi Odası Dergisi,** Sayı 289, (Ekim 1985), s. 12.

manında dış borç alımı ekonomiyi yönetenlerin çok ihtiyat ile ele alacakları bir konu olmasına karşın, gerek Türkiye'de Osmanlı devri ve Cumhuriyet döneminde, gerekse birçok az gelişmiş ülkede alınan borçların kalkınma dışında kullanılması ile anılan ülkelerin ekonomileri üzerinde baskı ve dış bağımlılık arttırmıştır.

Türkiye'nin az gelişmişlik sürecinde dış borçlanma girişimleri önemli adımları oluşturur. Bu süreçte ilk kez Kırım Savaşı sırasında 1854'te dış borç alınması, 1875'te moratoryum ilan edilmesi, Lozan'da Osmanlı borçlarının tasfiyesi yönünde girişimde bulunulması, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin uluslararası ekonomik örgütlere üyeliği, Truman Doktrini ve Marshall Planı ile borçlanmanın yeniden hız kazanması bu sürecin satır başlarını oluşturur. Bu gelişmeler arasında 1875 moratoryumu Osmanlı Devleti'nin borçlanma sürecinde, daha çok süre geçmeden yirmi yıl gibi bir zaman zarfında mali olarak iflasını göstermesi, dolayısıyla dış borçların bir çare değil, çaresizlik olduğunu ortaya koyması açısından önemli bir olaydır. Bu bağlamda yazımızda 1854'te alınan ilk dış borçtan 1875'te moratoryuma nasıl gelindiği anlatılacaktır.[5]

19. Yüzyıla Kadar Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Borçlar

Klasik dönemde Osmanlı iktisadi dünya görüşü üç ilkeye dayanır. Bu ilkelerin ilki ekonomik etkinliklerde güdülen amacın ülke içinde mal ve hizmet arzının bol, ucuz ve kaliteli olmasını sağlamak olan provizyonizmdir. İkinci ilke, varolan durumun ve dengelerin korunması olan tradisyonalizmdir. Üçüncü ve son ilke ise devlet gelirlerini olanaklı olduğu kadar yükseltmek ve ulaştığı düzeyin altına düşmesini engellemek olan fiskalizmdir.[6] Bu ilkeler Osmanlı ekonomisinde kendi kendine yeterliliğin göstergesidir.

Klasik dönem boyunca Osmanlı Devleti'nde üretim alanlarında kamu ve özel sektör farklı finans kaynaklarına sahip olmuştur. Kamusal üretimin mali kaynağını mukataa, cizye ve avarız gelirleri oluşturur. Ekonominin öz sermaye ile hareket etmesi bir ilke olmakla birlikte bu ilkeye göre ortaklıkların çok yaygın olduğu, Osmanlı ekonomisinde ortaklıklar yanı sıra özel üretiminin finansmanında, tasarrufların ana kaynağını oluşturduğu krediler de kullanılmıştır. Özel sektörün finansmanında mudaraba sistemi yanında para vakıfları önemli rol oynamıştır.[7]

Osmanlı Devleti'nde ekonominin kendini yeniden üretmesinde savaşların çok büyük rolü vardır.[8] XVIII. yüzyıldan itibaren ise savaşların sonuçları Osmanlı Devleti'nin aleyhine geliştikçe hem bütçe açıkları artar, hem de üretim ve verimlilik üzerinde olumsuz etkileri ortaya çıkar.[9]

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda başgösteren mali buhranın nedeni, yalnızca yenilgiler ile sonuçlanan savaşların maliyeti değildir. Savaş giderleri, askeri kadrolara ödenen mevacip ve cülus bahşişlerindeki artış yanında, devlet kadrolarındaki şişmeler, üretim yetersizliği ve gelir düşüklüğü ayaklanmalar, eşkiyalık hareketleri ve ayanlığın güçlenmesi ile artan iç güvensizlik, yolsuzluklar ve emeğin topraktan koparak kentlere göçü de Osmanlı maliyesi üzerinde olumsuz etkiler yapan gelişmelerdir.[10]

Osmanlı Devleti'nde askeri giderlerin artışına bağlı olarak artan nakit gereksinimi bazı tasarruf ve yeni gelir kaynakları arama yolunu açmıştır. Cari harcamalar azaltılmaya çalışılmış, hazine borçları ertelenmiştir. Yeni vergiler salınırken mevcut vergiler de arttırılmıştır. Osmanlı maliyesinin nakit gereksinimini gidermek için bu önlemler yanında paranın bir finans kaynağı olarak kullanımına da başlanır.

Devletin nakit gereksinimini gidermek, dolayısıyla gelirlerini arttırmak için müsadere uygulamalarına başvurulurken, vergi bağışıklıkları ve göçerlerin iskanı gibi yöntemler ile üretim düzeyini ve buna bağlı olarak da gelirleri arttırmak veya yeni gelir kaynakları yaratmak için de girişimlerde bulunulur.[11]

Gelirleri arttırmak için alınan lüks tüketimi yasaklayıcı emirler ve ilgisiz kişilerin asker maaşı almasının önüne geçilmesi gibi önlemler yanında, artan nakit gereksinimi karşısında devlet önce iç borçlanma yoluna gider. 1775'ten itibaren önemli bir iç borçlanma biçimi olarak esham uygulamasına geçirilir.[12] Bu döneme ilişkin gelir bütçelerinde iç borçlan-

5 Moratoryum: Vadesi gelmiş borçların yasalar, mahkeme kararı, tarafların aralarında anlaşmaya varması veya tek taraflı olarak ertelenmesidir. bkz. Harold S. Sloan - Arnold J. Zurcher, **Dictionary of Economics,** 5. bs., Barnes & Noble Books, New York 1970, s. 289. Halil Seyitoğlu, **Ekonomik Terimler Ansiklopedik Sözlük,** Güzem yay., nr. 4, Ankara 1992, s. 598.

6 Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi", **V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (İstanbul 21-25 Ağustos 1989) Tebliğler,** T.T.K. yay., XXVI. Dizi-Sa. 4, Ankara 1990, s. 13-25.

7 Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı I-II", **İktisat ve İş Dünyası,** Sayı 5, (Eylül-Ekim 1992), s. 44-48; Sayı 6, (Kasım-Aralık 1992), s. 50-54.

8 Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy.'dan Tanzimat'a Mali Tarih),** Alan yay., nr. 62, İstanbul 1986, s. 27.

9 Osmanlı ekonomisi üzerinde savaşın etkileri için bkz. Mehmet Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", **Yapıt,** Sayı 494, (Nisan-Mayıs 1984), s. 52-61.

10 Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi,** Dergah yay., nr. 117, İstanbul 1985, s. 203-234.

11 A. Tabakoğlu, **a.g.e.,** s. 259-299.

12 Y. Cezar, **a.g.e.,** s. 78 88.

ma oranı % 70'e kadar ulaşmıştır.[13] Yüzyılın sonuna doğru 1789'da Kırım'ın Rusya tarafından işgalinden sonra Rusya ile savaşın kaçınılmaz görünmesi karşısında, girişilecek savaşın finansmanında güçlükler olduğunun devlet erkanı tarafından düşünülmesi ilk dış borç alma fikrinin ortaya çıkmasında etken olur. Ancak Fas nezdindeki girişimler sonuç vermez.[14] Aynı dönemde müsadere uygulamalarında artış yanında zenginlerden de borç istenir.[15]

Uzun ve yenilgiler ile sona eren savaşlar Osmanlı devlet adamlarının kafasında savaş giderlerinin olağanüstü niteliğinin neden olduğu bütçe açıklarını kapatmak için bir yandan esham gibi iç borçlanma, müsadere gibi servetleri cebren kamulaştırma uygulamaları yanı sıra ilk kez Fas'tan istenen dış borç düşüncesinin de uyanmasında etkili olur. Tunus ve Cezayir gibi Müslüman ülkelerden "masarif-i cihada ianet" düşüncesiyle mali yardım alınacağı umut edilir. Diğer yandan Felemenk ve İspanya'dan da dış borç alma girişiminde bulunulur.[16] Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Müslüman ülkelerden dış borç ve yardım isterken, bunu Hıristiyanlara karşı bir Müslüman dayanışması olarak göstermesi, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin çok yönlü siyaseti içinde Müslümanlara yönelik olan İslâm birliği siyasetinin, hatta hilafet kurumunun dünya Müslümanları üzerinde yine 19. yüzyılda kullanılan siyasal birleştiricilik yönünün, 18. yüzyılda iktisadi alandaki ilk yansıması olması açısından dikkat çekicidir.

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ortalarına kadar hiç dış borç ve yardım edinmeden iç borçlanma ve olağanüstü vergi uygulamaları gibi yöntemlerle kronikleşen nakit gereksinimini gidermeye çalışmıştır. Dış borç alma ancak 19. yüzyılda gerek gereksinimin daha da artması, gerek konjonktürün, yani Osmanlı Devleti ile Batılı devletlerin 19. yüzyıldaki ilişkilerinin oturduğu koşullarda gerçekleşir.

1854-1875 Döneminde Osmanlı Dış Borçları

Osmanlı Devleti ilk dış borcu 19. yüzyılın ortalarında 1854'de alır.[17] İç borç alımları, mali birtakım önlemler ve hatta sonuçsuz bazı dış borç taleplerine karşın Osmanlı Devleti her geçen gün artan mali buhranı ortadan kaldıramaz. 19. yüzyıl ortalarına kadar uzun süreli ve yenilgilerle son bulan savaşların neden olduğu bütçe açıklarının belirmesinde, vergi gelirlerinin yarıdan fazlasına yerel güçlerin el koyması neden olmuştur. Buna karşı Osmanlı Devleti bir yandan tağşişe başvuruyor, diğer yandan Galata Bankerleri'nden yüksek faizlerle borç alır.[18]

Bu sürecin devamında enflasyonist mali politikaların artık bir çözüm yolu olmaktan çıkması karşısında Avrupa sermayesini temsil eden güçler Osmanlı yönetimi nezdinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa borsalarında borçlanması için telkin ve baskılarda bulunurlar. Osmanlı bütçe açıklarının Avrupa borsalarında Osmanlı tahvillerinin satışı yolu ile kapatılması, Avrupalı bankerlere büyük komisyon gelirleri sağlaması yanında Avrupa ekonomisindeki küçük ölçekli tasarrufları da harekete geçirmesi ve bu tasarruflara faiz geliri getirmesine araç olarak görülür. Osmanlı Devleti dış borçlar yolu ile elde ettiği bu gelirleri türlü sanayi ürünlerinin, askeri araç ve gereçlerinin ithalinde harcayarak Avrupa sanayiine ek talep de yaratacaktı. Batılı sermayedarların dış borçlar yolu ile Osmanlı Devleti'nin bütçe açıklarının kapatılmasından umdukları bir yarar da, Osmanlı parasının dış değerinde dalgalanmalara yol açacak dolayısıyla Avrupa ticaretinde olumsuz etkilere neden olacak tağşiş ve kâğıt para basımının önüne geçilmesidir. Ancak bu koşullar ve ortamda Osmanlı Devleti Kırım Savaşı sırasında 1854'te savaşın neden olduğu olağanüstü giderler ve bütçe açığı karşısında ilk dış borcu alır.[19]

Osmanlı dış borçları tarihsel süreçte çizdiği eğilime göre iki ana devrede incelenir. İki devrenin kesiştiği tarih 1875 yılıdır. Bu ilk devrede Osmanlı borçlarının niteliği 1875'teki moratoryumun nedenlerini ortaya koyması açısından önemlidir. Kont-

13 A. Tabakoğlu, "Osmanlı Ekonomisinde Kalkınmanın Finansmanı", s. 51.

14 Y. Cezar, **a.g.e.,** s. 89-92.

15 Y. Cezar, **a.g.e.,** s. 135-136.

16 Y. Cezar, **a.g.e.,** s. 137-138.

17 Osmanlı dış borçlarına ilişkin bkz. Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi. Osmanlı Duyunuumumiye İdaresi'nin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti,** çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu-Batı yay., İstanbul 1979. A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi,** Maliye Bakanlığı Teknik Kurulu yay., nr. 178-1978, Ankara 1978. Bedri Gürsoy, "Muharrem Kararname'nin 100. Yılı", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri,** A.Ü.S.B.F. yay., nr. 513, Ankara 1982, s. 219-303. Ziya Karamursal, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler,** 2. bs., T.T.K. yay., VIII. Dizi-Sa. 11, Ankara 1989. Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar,** İletişim yay., nr. 256, İstanbul 1993. Kirkor Kömürcan, **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyunu Umumiye Tarihçesi),** İst. Yük. Eko ve Tic. Ok. yay., nr.. 32, İstanbul 1948. Charles Morawitz, **Türkiye Maliyesi,** Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu yay., nr. 188-1978, Ankara 1978. Şevket Pamuk, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım. 1854-1914", **O.D.T.Ü. Gelişme Dergisi,** Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar 1978 Özel Sayısı, Ankara 1979, s. 131-162. Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı,** May yay., İstanbul 1977. İ.Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi,** İ.Ü. İktisat Fakültesi yay., nr. 150, İstanbul 1964.

18 Ş. Pamuk, **a.g.m.,** s. 132. Galata Bankerleri için bkz. Haydar Kazgan, **Galata Bankerleri,** 2. bs., Türkiye Ekonomi Bankası yay., İstanbul 1991.

19 Ş. Pamuk, **a.g.m.,** s. 133.

Kırım Savaşı

ratlarda tahvillerin itibari değeri % 4-5 oranlarında olmakla birlikte tahvillerin piyasaya sürülmesi işini yürüten uluslararası bankaların aldığı komisyonlar da hesaba katıldığı zaman bu oran % 4-5'i aşıyordu. Osmanlı maliyesi sıkıntı içine düştükçe hazineye giren fonların yeni tahvillerin itibari değerine oranı % 50'nin altına düşer. Buna bağlı olarak 1860'dan sonra dış borçların gerçek faiz oranları çok az % 10'un altına düşer ve bu oran bazı borçlarda % 12'yi aşar. Dış borçların Osmanlı maliyesi üzerinde ağır bir baskı yaratmasında bu borçların alım koşulları ve kullanıldığı alanların rolü olmuştur. Alınan borçların saray yapımları ve cari harcamalar için kullanılması borçların faiz ve ana para geri ödemelerinin Osmanlı maliyesi ve ekonomisinde olanakların üzerinde bir yük yaratmasına neden olmuştur.[20] Lüks tüketimin ve harcamaların Osmanlı ekonomisi ve maliyesi üzerindeki olumsuz etkisini ve dış borç talebinin gelişmesindeki rolünü dönemi yaşamış ve yakından gözlemlemiş olan Cevdet Paşa "*... öteden berü Devlet-i aliyye iradma göre masraf ederdi. Me'murin dahi vaktiyle ma'aşlarını alup idarelerini ana uydururlardı. O zaman alafıranga hane ve sahilhane tecemmülatı yok idi... tecemmülat-ı saire bulunmak lazıme-i halden göründü... Bu misillu inkilabat hep ilcaat-ı zamaniyyenin getürdüğü ahval-ı tabi'sinden çıkup israf u sefahat pek ifrat derecesine varmış ve mesarif-i harbiyye için bir kerre istikraz olduğu gibi, istikraza alışılarak andan sonra mesarif-i ruz-merre için dahi istikraz edilir olmuşdur*", sözleri ile ifade etmiştir.[21]

1875 Moratoryumu ve Sonrası

Osmanlı maliyesinin dış borçlara bağlı olarak iflası, alınan her yeni borç miktarının sürekli olarak artan borç ödemelerinin önünde gitmesi nedeniyle 1875'e kadar engellenir. Ancak 1873'te Avrupa'daki kriz ile sermaye ihracının kesilmesi 1875'te Osmanlı Devleti'nde moratoryum ilan edilmesini kaçınılmaz kılar.[22]

Osmanlı Devleti 1854-1875 devresinde 15 dış borç ile toplam 127 milyon lira aldığı halde 239 milyon lira borçlanır. Bu rakamdan komisyonların düşülmesi ile Osmanlı hazinesine giren miktar daha da azalır. 1865'ten itibaren ödeme güçlüğü içinde bulunan hazine 1866'da 3 ay gecikme ile ödemede bulunmuştur. 1871'de de ödeme güçlüğü gözle görülür bir halde idi. Bütçe gelirinin 25 milyon lira olduğu, 17 milyon tahmin edilen dalgalı borçların bulunduğu 1875'e gelindiğinde, bu yıla ait taksitler ancak Osmanlı Bankası'ndan alınan avansla ödenebilmiştir. Yani borç ile borç ödenmeye başlanılmıştır. Bu gelişmeye bağlı olarak Hükümet 6 Ekim 1875'te bir kararname, 7 ve 10 Ekim'de ise iki tebliğ yayınlar.[23] Gazete ve İstanbul'daki yabancı ülke temsilciliklerine iletilen kararnamede bütçe açığının 5.000.000 lirayı aştığı, istikraz kuponlarının zamanında ödenebilmesi için yeni borç alınması gerektiği ve borç ödenmesi için yeni borç edinilmesinin bütçe açığını daha da artırması yanında güveni de sarsacağı belirtilir. Hükümet Gümrük gelirleri, tuz ve tütün gelirleri, Mısır'ın vergi geliri ve bunlar yetmediği takdirde ağnam resmi geliri güvence gösterilerek faizlerin yarısını nakten ve diğer yarısını % 5 faizli tahviller ile ödemeyi düşündüğünü beyan eder.[24] 7 ve 10 Ekim tarihli tebliğler ile yeni ödeme planı da ilan edilir.[25]

20 Ş. Pamuk, **a.g.m.**, s. 136.

21 Ahmed Cevdet Paşa, **Ma'ruzat**, yay. haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı yay., nr. 19, İstanbul 1980, s. 6-7.

22 Ş. Pamuk, **a.g.m.**, s. 136, 139.

23 İ.H. Yeniay, **a.g.e.**, s. 52.

24 İ.H. Yeniay, **a.g.e.**, s. 53.

25 İ.H. Yeniay, **a.g.e.**, s. 54-58.

1875 moratoryumu, Osmanlı Devleti'nden alacağı olan Avrupalı sermayedarların Osmanlı Devleti üzerinde denetim olanakları kurmasında etkili olur. Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynakları dış borçların ödenmesine tahsis edilir. Böylece dış borçların riski azalır. 1881'den sonra yeni borçlar için ödenen faiz hadleri düşme eğilimi gösterir. 1881 öncesi borç yükü ile sonrasının yükü birleşince fon akımının yönü bu tarihten sonra değişir. Ülkeye 1876'ya kadar borçlanma yolu ile giren sermaye tutarı borç ödemelerinin üzerinde seyrederken 1881'den sonra alınan borçlar, borç ödemelerini karşılayacak düzeyde değildir. Aynı dönemde yabancı sermaye getirdiğinin % 70'ini dışarıya çıkarmıştır.[26]

1881 yılı Osmanlı borçlarının seyrinde önemli bir tarihtir. Borçlara karşı devletin gelir kaynaklarının önemli bir bölümünün devredildiği Düyunu Umumiye İdaresi'nin faaliyete geçtiği bu yıldan sonra batı sermayesinin ülke üzerinde denetim gücünü ve etkinliğini arttırmasından kaygı duyan Osmanlı devlet adamları, ülkeyi yeni borçların altına sokmaktan çekinirler. Savaş giderleri gibi olağanüstü harcamalar ile görece'i olarak bütçenin çok açık vermediği 1882-1901 dönemi, 1854-1913 döneminde yıllık ortalamalar itibariyle dış borçların en düşük seviyede kaldığı bir dönemdir. 20. yüzyılın başlarında Osmanlı maliyesi eski borçların faiz ve anapara ödemelerinin ancak dış borç alımları ile ödenebildiği bir duruma düşer ve 1875'teki durumun bir benzerinin yaşanmasını 1914'te çıkan Birinci Dünya Savaşı önler.[27]

1875 moratoryumu, Osmanlı dış borçlarının tarihi seyrinde Osmanlı devlet adamlarına olduğu gibi bugün için de hesapsız dış borç alımının bir ülkenin malı iflası ve bu iflasın peşinden gelen mali-ekonomik bağımlılığın yine Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi siyasal bağımlılığa kadar uzanan bir sürecin istenmeyen başlangıcını göstermesi açısından önemli bir olaydır.

Cevdet Paşa

26 Ş. Pamuk, **a.g.e.,** s. 139.

27 Ş. Pamuk, **a.g.e.,** s. 139-140.

İletişim'den

Ahmet Ağaoğlu, Serbest Fırka "olayı"nı başından sonuna, gelişmelerin merkezinde yeralarak yaşamış bir siyaset adamı. 1930'da Atatürk'ün emriyle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yeralan Ağaoğlu, **Serbest Fırka Hatıraları**'nda yakın dostu Fethi Bey'le partinin kuruluş aşamalarını, Gazi'nin kuruluşa ilişkin çabalarını, ünlü "İzmir Hadiseleri"ni, TBMM'de SCF'ye yapılan hücumları ve partinin feshini anlatıyor. "İlk elden"...

İSTANBUL Dağıtım + Kitabevi: Klodfarer Caddesi İletişim Han No.7, Cağaloğlu 34400• Tel. (212) 516 22 63-64 • Fax: (212) 516 12 58
ANKARA Dağıtım: Konur Sok 24/4, Kızılay 06640 • Tel. (312) 425 36 00 / (312) 425 20 71 • Fax: (312) 425 18 15
Kitabevi: Selânik Cad , 72/C, Kızılay 06640 • Tel. (312) 418 59 32
İZMİR Dağıtım + Kitabevi: 853 Sok., 33/B, Konak 35250 • Tel: (232) 483 10 40

120 Yıl Önce

Galata Borsası'nda Oyunlar

ORHAN KOLOĞLU

Bizde ekonomi ve ticaret haberlerinin, siyasetten bağımsız olarak, toplumu yönlendirici bir nitelikte ele alınmaya başlaması 1970'lerde olmuştur. Banker Skandallarıyla 1980 başında beliren olumsuz havanın 'serbest piyasanın oluşmasını etkilememesi için' askeri yönetim sansür uygulamış ve nihayet Özal iktidarıyla yeni yapılaşma gerçek rayına oturtulmuştur. Bugün köylümüz bile döviz fiyatları ve borsa endeksiyle konuşmaya alışma aşamasında. 120 yıl önceyse bu konuları Türkiye'de sadece yabancılar ve Galata sarrafları konuşuyordu. Sadece konuşmuyor, ülkenin bütün politikalarını yönlendirecek şekilde kullanıyorlardı. Tabii ki hedefleri sadece kendi kazançlarını artırmaktı. Şimdi İngiliz kapitalistlerinin sözcüsü *Times* ile Galata sarraflarının haber kaynaklarından *Stamboul* gazetesinin o günlerdeki yayınlarından alıntılarla bu yönlendirmenin nasıl işlediğini yansıtmaya çalışacağız.

Times 26 Eylül 1874 - Başyazı: Genel eğilime aykırı olarak Türkiye'ye yine borç verildi. Çok tehlikeli bir yatırım. Bununla Türkiye'nin bir geleceği olduğu kabul edilmiş oluyor. Ovsa gereksiz yere can çekişmesi uzatılıyor. En iyisi onu kendi haline bırakmaktır. Geliri 12-18 milyon, borcu 140 milyon.

Times 4, 5 ve 7 Kasım 1874'te tartışma: Türk borcu tehlikeli. Borç verenler bilmeli ki bir alevi körüklüyorlar. Eğer Osmanlı sistemi kökten değiştirilmez, saray, yüksek memur, ordu, bahriye masrafları azaltılmazsa her şey yanıp kül olabilir. İstanbul sarrafları kendi alacaklarını kurtarmak için gayrı muntazam borcu (floating debt) konsolide adı altında yabancı borçlarla birleştirip kurtarma oyunu oynuyorlar. Borcunun faizi yılda 11 milyon olan kurtulamaz.

Times 30 Nisan 1875 (Viyana'dan 28.Nisan haberi): Sadrazam ve serasker H. Avni Paşa Rumeli demiryolu içindeki tutumu dolayısıyla görevinden düştü. Baron Hirsch'in işi sadrazam yerine doğrudan sultanla halle kalkışmasına kızmıştı. İtalyan-Fransız ortaklığıyla çekişme sonucu düşmesi, Avusturya diplomasisinin zaferidir. (Not: 40 milyonluk Konsolide işini düzenleyen H. Avni olmuştur).

Stamboul 16 Ağustos 1875: Babıali'nin son 40 milyonluk istikraz için Avrupa kapitalistlerine verdiği sözü tutup arzulanan kontrol sistemini kurmaması istikrazı yararsız hale getirdi. 20 Eylül - 10 Ekim arasında ödenmesi gereken kuponlar için gerekli 2.5 - 3 milyon lira için kaynak aranıyor. Türk düşüyor.

Times 18 Ağustos - Başyazı: Türk ve Peru düşüyor. Türk daha endişe verici. Hersek ayaklanmasının aldığı durumla birlikte olaylar daha yaygınlaşabilir. Bu tür yarı mali yarı dini ayaklanmaların Kırım Savaşı'nın nelere varmasına sebep olduğunu anımsayanlar belki bugünkü karmaşık durumun tehlikelerini abartabilirler. Ancak şu açıktır ki, Babıali'nin kabul etmek istediğinden daha ciddi bir durum vardır.

Stamboul 19 Ağustos (*Journal des Debats*'dan naklen): Eğer Türkiye maliyesini düzenlemezse bu ülke için büyük felaket olur.

Times 23 Ağustos - Başyazı: Sırbistan, Karadağ ve Hersek'ten sonra Rumeli ve Bulgaristan da bağımsızlık isteyecetir.

Stamboul 25 Ağustos: Mahmud Nedim Paşa sadrazam oldu. Düzelme umudu.

Stamboul 31 Ağustos - Mali bülten: *Levant Herald* (İstanbul'un İngiliz

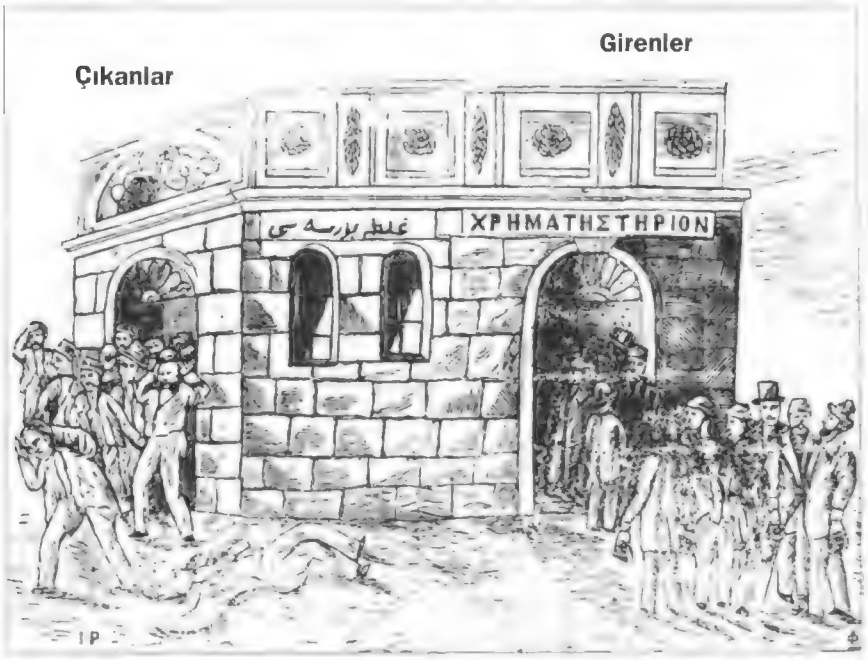

Teodor Kasap'ın Hayal *adlı mizah dergisinden bir borsa karikatürü (11 Eylül 1874)*

gazetesi) gibi heyecan yaratan haberler yayınlayan gazetelerin bültenleri durdurulması. Aslı olmayan haberler yayıyor ertesi gün de kendileri yalanlıyorlar. Bu yüzden dün de borsada büyük panik vardı.

Stamboul 2 Eylül: Bir Bulgar imzalı açık mektup: Borsa spekülasyonları için Sırp olaylarına Bulgarların da katıldığı söyleniyor. Yalandır. Dış tahriklere rağmen Bulgarlar sakin. Bize Fener patrikliğinden bağımsızlığı Mahmud Nedim Paşa'nın sağladığını unutmuyoruz.

Stamboul 3 Eylül: Matbuat Bürosunun heyecan uyandıran haberlerin yayınlanmaması için uyarısı.

Stamboul 6 Eylül: Bu ayaklanmaların bütçeye zararı çok büyük. Faizler ödenemezken ek savaş masrafı ihtiyacı beliriyor.

Stamboul 8 Eylül: Borsa'da oynamak için canard'lar (Ördek demektir, sahte haber anlamına kullanılır) sıklaşıyor. Polis tahkikat yapmalıdır.

Stamboul 14 Eylül: *Vakit* gazetesi Osmanlı Bankası'na çatıyor: Ülkenin menfaatine (borç için yardım) çalışmak yerine hükümete karşı tutum aldı. Babıali ondan vazgeçebilir ama o böyle çalışacak yer bulamaz.

Stamboul 20 Eylül: Zimmetine 95 bin lira geçiren veznedar Simonoviç hakkında Osmanlı Bankası'nın açtırdığı davanın başlaması. Borsa'da sarsıntı.

Stamboul 21 Eylül - Başyazı: 17.2.1875 tarihli anlaşma ile Osmanlı Bankası devletin resmi bankası haline gelmişti, ancak o zaman bu bankanın iyi niyetini şüpheli bulanlar çıkmıştı. Şimdi görülüyor.

Stamboul 23 Eylül - Başyazı: Hükümetin aradığı paraları sağlamakta Osmanlı Bankası'nın çıkardığı güçlüklere eleştiri. Yüzde 25 gibi ağır faiz istiyor.

Times 25 Eylül - Para Piyasaları Bölümü: Türkiye'nin kendisi o kadar yok oldu ki, artık onu bir süre daha canlı tutmağa gerek var mı? Türkiye işin çözümünü de Avrupalı spekülatörlere bıraktı.

Times 27 Eylül: Sırbistan seferberlik ilan etti. - Osmanlı devleti yüzde 18 faizle borç alıyor.

Stamboul 27 Eylül - Londra'dan 24: Hersek ayaklanmasının bastırıldığı bildiriliyor. Borsa sakin.

Stamboul 29 Eylül - Başyazı: Osmanlı hükümeti mali sıkıntıda. Çaresi ziraati geliştirmek.

Stamboul 1 Ekim - Başyazı: Bazı söylentilere göre Bulgarlar silahlanıyor, ayaklanacaklar. Bağımsızlıklarını istiyorlar. Bir ay önce Levant Herald'ın attığı tohumların sonucu. Amacı borsayı etkilemekti. Şimdi bir başka iki kuş vurmak peşindeler. Alçakça ve cinai bir davranış (perfide et criminel). Bulgarlar patrikleri aracılığıyla sultana bağlılıklarını bildirdiler.

Stamboul 2 Ekim - Galata borsası iki haberle altüst oldu: Sırplar savaş kararı verdiklerini büyük devletlere bildirdiler - Türk bonoları Londra borsasında en alt düzeye düştü. Oysa iki haberin de yalan olduğu anlaşıldı.

Stamboul 5 Ekim: Levant Herald Hüseyin Avni paşanın silah alımındaki rolünü savunuyor.

Stamboul 5 Ekim: Mali Bülten: 1870'deki Avrupa ve Türkiye'deki kriz durumu olmadığı halde Türk bonoları 30-40 gündür hep düşüyor. Birkaç saatte 38'den 35'e indi. Ama ortada bunu haklı çıkaracak tek bir sebep yok. Türk ordusunun Sırbistan'a girdiği söylendi, aslı yok. Türk bonolarının yüzde 3'e indirileceği söylendi aslı yok ve resmen yalanlandı. Bu durumda hisselerin düşüşünün sebebini açıklayacak gerçek nedeni bulamıyoruz.

6 Ekim 1875 Tenzili Faiz Kararı Açıklandı

Stamboul 8 Ekim - Başyazı: Mahmud Nedim ilk sadaretinde görevde kalsaydı borç işini halletmişti. H. Avni geldi ve alınan borcu başka yerlere harcadı. Üstelik Osmanlı Bankası'na (Banque Impériale Ottoman) devlet yetkilerini o devretti. Aleyhte olacağı biliniyordu.

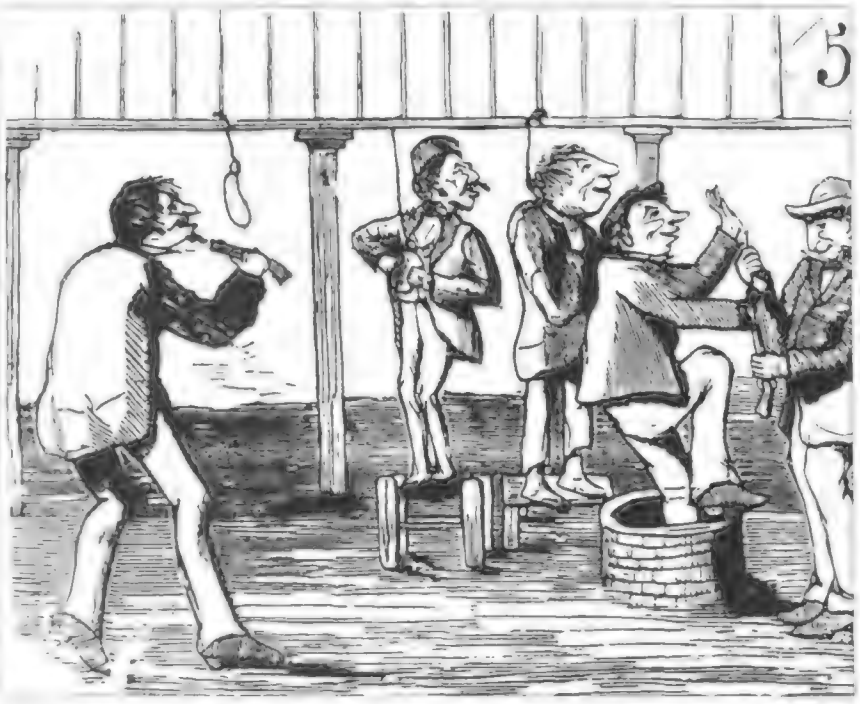

Hayal'de Galata borsasının durumu... (15 Haziran 1874)

Stamboul 9 Ekim - Başyazı: Osmanlı Bankası birçok gazeteci ve yabancı muhabiri parayla elde etti bize saldırtıyor. Bizleri Türk hükümetinin hizmetkârı ilan ediyor.

Times 9 Ekim: Galata Tenzili Faiz haberini 2-3 Ekim günleri işitti. 4 Ekim'de sadrazam Havas Ajansı'na yalanlama yaptı. İki gün sonraysa açıklandı. Osmanlı Bankası buna karşıydı.

Times 13 Ekim: Türk'e daha çok yatırım yaptığı için Fransa'da tepki daha büyük. Avusturya'yı çok etkilemedi. Türk Mali Harakiri'si karşısında İngiliz hükümetinden yardım isteyenlere bunun kişisel sorumluluk olduğu hükümetin bir şey yapamayacağı belirtildi.

Stamboul 14 Ekim - Başyazı: Çok yıllar önce 'Doğu Sorunu bir mali sorundur' denmişti. Tanzimat ilan edildiğinde bununla sadece entellektüeller ilgiliydi. Kırım Savaşı sırasında savaşanların 100 bin ailesi ilgilendi. Bugün ise Türk bonosu sahibi bir milyon ilgili. Büyük kütlelerin (Çoğunlukla Fransız) maddi çıkarı Türkiye'nin varlığından yana ama ıslahata da girişmeli. Türk düşmeye devam ediyor: Londra'da 27, Galata'da 30.

Times 15 Ekim: Osmanlı Devleti'nin yaşamasının yararı yok - *Journal des Debats* İngiltere'yi hemen Osmanlı'nın bütünlüğünden vazgeçmekle ve Ruslara yanaşmakla suçluyor.

Stamboul 15 Ekim: Fransa'dan Türk bonoları sebebiyle çok iflas haberi geliyor.

Times 18 Ekim: Yarı resmi bir ajansın peşin uyarı haberlerine rağmen o günlerde Fransa'da Türk bonoları iyi muamele gördüler bu yüzden Fransa'da daha çok batış oldu.

Bundan sonra Balkanlarda Osmanlı baskısı ve can kıyımı haberleri büyük oranda artma göstermektedir.

Bu bilgilerden çıkaracağımız sonuç şudur:

– Fransa ve yatırımcıları Osmanlı'nın kurtulması için mali yardım yanlısıdır. İngiltere ise batsın da bu iş bitsin düşüncesinde. İngiltere kontrolundaki Osmanlı Bankası –bir oranda haklı olarak– kesin mali politika belirlenmeden yardıma karşıdır.

– Bu karşıt sebeplerle Babıali'nin politikalarını etkileyen Galata Borsası üzerinde iki taraf da etkili olma-

"Doldurabilene aşkolsun..." Hayal'de Osmanlı Devleti,,'nin mali durumunu anlatan bir karikatür (18 Eylül 1876)

- Ne! Artık yürümeyi öğrendin de çıkmak mı istiyorsun?.. Çıkarsan ayaklarını kıraram (Hayal, *21 Aralık 1876*)

ya çalışmaktadır. Biri iflas, diğeri sağlık haberleri yayıyor. Gazeteler satın alınıyor.

– Galata ve Avrupa borsalarında Babıali'nin her günkü düşünceleri ayrıntıyla bilinmektedir. Sadrazam ve Maliye Nazırı ile devamlı temasta bulunan elçiliklerin bilgileri buralara ulaştırdıkları şüphesizdir. Tenzili Faiz yönünde bir eğilimin varlığı bir hafta önce öğrenilmiş, hükümet zamansız etki yaratmaması için yalanlamıştır.

– Osmanlı ülkeleri üzerinde mali çıkarı bulunmayan, ama toprak alma hedefi bulunan Avusturya ile Rusya, bu oluşumları yakından izliyor ve kendi çıkarlarına uygun şekilde etkilemeye çalışıyorlardı. Özellikle Rusya, Avrupa kamuoylarının en hassas olduğu mali konulardaki kızgınlığı iyi kullanmayı becerdi. Tenzili Faiz kararında Rus elçisinin özel desteği bulunduğu hep belirtilmiştir. Rusya'nın resmi gazetesi *Journal de St. Petersbourg* 29.Eylül.1875 sayısında 'Yeni hükümet ıslahat yapacak, hep birlikte desteklemeliyiz' diye yazmıştır. Ama karardan sonra 'Rusya Balkan Slavlarını unutamaz' diye yazmaktan de geri kalmamıştır. (*Times* 30.Ekim.1875) Bundan sonra Sırp, Bulgar ve diğerlerini ayaklanmaya teşvik edip Osmanlı orduları tarafından ezilmelerine göz yumarak 'Hıristiyan katliamı' haberlerinin bu kızgın kamuoylarına ulaşmasını sağlamakla 1877-78 savaşı için haklılık gerekçesini oluşturmuştur.

– Türk hükümeti ve basını olayları ancak geriden izlemekte ve etkileyememektedir. Osmanlı Bankası karşısındaki aciz de gayet açıktır.

– Kararın gizlice alındığı ve bazı paşaların gece sarraflarını harekete geçirip ellerindeki bonoları önceden sattırarak kâr ettikleri iddiası pek tutarlı görünmüyor. Mahmut Nedim ve Midhat Paşa'yı küçültmek için çıkarılan bu söylentilerin Abdülhamit'in özellikle bu ikincisine karşı olan politikasında haklılık kazanması için uydurulduğu izlenimi güçleniyor. Böyle bir şey yapmadıkları hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir ama acaba bu dedikoduyu yayanların kendileri de, herkesin bildiği bir durumda aynı açıkgözlüğü yapmış olamazlar mı?

- Ha, tamam işte. Şimdi uydurduk. Kasa bende, anahtar sende. Bir sarraf bulsak da içini lira ile doldursak. (Latife *22. Mart 1875 Tmghır*)

KONGRE KONFERANS

VII. Uluslararası Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi

(Heidelberg, 25-29 Temmuz 1995)

1977 yılında Ankara'da toplanan "I. Uluslararası Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi", 1071-1960 arası gibi çok geniş bir zaman dilimini kapsıyor, Osmanlı öncesi ve Cumhuriyet dönemiyle ilgili konular da bu bağlamda ele alınıyordu. Ancak daha sonra getirilen bir sınırlama ile kongrenin doğrudan doğruya Osmanlı döneminin sosyal ve ekonomik sorunlarını ele alan bir niteliğe kavuşması sağlanmıştır. 1977 yılından beri kongre çalışmaları, bilim dünyasında giderek artan bir ağırlık ve önem kazanmış, yapılan toplantılara sunulan bildiriler basılarak daha geniş bir kitlenin hizmetine sunulmuştur. Bundan bir önce Aix-en-Provence'da yapılan kongrenin bildirileri de baskıdan çıkmak üzeredir. Bu kongrelerin düzenlenmesinden sorumlu olan Türkiye Sosyal ve Ekonomik Tarihi Uluslararası Kurulu'nda Türkiye (İnalcık, Okyar), Amerika Birleşik Devletleri (Karpat, Lewis, Wallerstein), Almanya (Majer), Bulgaristan (Todorov) ve Fransa'yı (Panzac, Mélikoff) temsil eden bilim adamları yer almaktadır.

VII. Uluslararası Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi bu yıl, 25-29 Temmuz 1995 tarihleri arasında Almanya'nın Heidelberg Üniversitesi'nde toplanmıştır. Kongrenin burada düzenlenmesinde, ortaya çıkan hertürlü sorunun çözümlenmesinde ve toplantıların akışının sağlanmasında söz konusu üniversitenin Doğu İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde görevli Prof. Dr. Michael Ursinus ile onun iki asistanının, Raoul Motika ve Christoph Herzog'un çabalarını özellikle belirtmek gerekir. Ayrıca kimi Alman resmi kuruluşlarının yanında Heidelberg Türk-Alman Kulübü de kongrenin düzenlenmesine katkıda bulunmuşlardır. Suraiya Faroqhi'nin kişisel çaba ve katkılarını da anmak yerinde olur.

Kongrenin açılışı Yeni Üniversite salonunda 25 Temmuz günü 10.30'da yapıldı. Açılışta üniversite rektörü Prof. Dr. Peter Ulmer, Prof. Dr. Daniel Panzac, Prof. Dr. Halil İnalcık ve Prof. Dr. Michael Ursinus söz aldılar. Bunu Prof. Dr. Hans Georg Majer'in Osmanlı minyatür sanatının XVII. yüzyıldaki gelişimini ele alan ve XVIII. yüzyılın büyük sanatçısı Levni'yi etkileyen faktörleri inceleyen, aynı zamanda slayt gösterileriyle desteklenen ilgi çekici konferansı daha doğrusu açılış dersi izledi. Daha sonra oturumlara geçildi. Kongreye 195 bilim adamı çağrılmıştı. Bunlardan aşağı yukarı 40-45 kişinin gelemediği hesaba katılırsa yaklaşık 150 bildirinin değişik oturumlarda sunulup tartışıldığı sonucuna varılır. Bildirilerin dışında bir panel ve yedi çerçeve konferans (Framework Lecture) programda yer alıyordu. Sabah ve öğleden sonra dört oturum halinde yapılan toplantılarda sunulan bildiriler belli başlı şu başlıklar altında toplanabilir: Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi'nin kaynakları, tarih yazıcılığındaki gelişmeler, biyografi araştırmaları, Osmanlı yönetimi, ticaret-sanayi, gayri müslimler, bölgesel araştırmalar vb... Kongreye sunulan bildirilerin tümünü irdelemek bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Kaldı ki böyle bir araştırma için

her şeyden önce bildirilerin kitap halinde basılmasını beklemek gerekmektedir. Ancak şu kadarını belirtelim ki Halil İnalcık'ın "Osman Gazi", Fikret Adanır'ın "Yirminci Yüzyıl Başlarında İzmir'de Veba Salgını", Yavuz Cezar'ın "XVIII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Maliyesinin Gelişimi", Danuta Chmielowska'nın "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Değişmede Tanzimat Yazarlarının Rolü", Roderic H. Davison'un "Fuat Paşa", Nejat Göyünç'ün "Osmanlı Arşiv Kaynaklarına Göre 'Türk', 'Kürd' ve 'Arap' Deyimleri", Jacob Landau'nun "Osmanlı İmparatorluğu'nda Farmasonlara Karşı Muhalefet", Abdülcelil Temimi'nin "Tunus'ta Timar ve Zeamet Sistemi" vb.. izleyebildiğim, dikkati çeken bildiriler arasında yer almaktadır. Birçok bildirinin yeni veriler ve özgün yaklaşımlar içermesine karşılık kimi bildirilerin de daha önce kullanılmış, tüketilmiş konulara dayandığı görülmektedir. Bu, bir dereceye kadar olağan karşılanabilir. Fakat "ideolojik" nitelikte sunulan bildiriler, ne yazık ki böyle bir kongrenin havası ve amacıyla bağdaşmamaktadır.

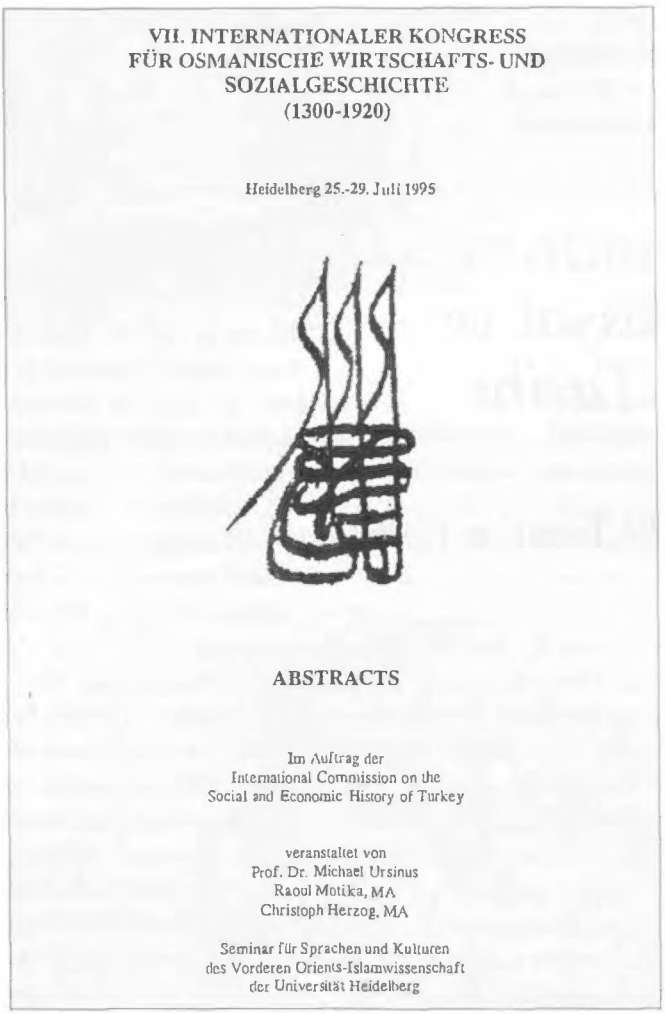
VII. INTERNATIONALER KONGRESS
FÜR OSMANISCHE WIRTSCHAFTS- UND
SOZIALGESCHICHTE
(1300-1920)

Heidelberg 25.-29. Juli 1995

ABSTRACTS

Im Auftrag der
International Commission on the
Social and Economic History of Turkey

veranstaltet von
Prof. Dr. Michael Ursinus
Raoul Motika, MA
Christoph Herzog, MA

Seminar für Sprachen und Kulturen
des Vorderen Orients-Islamwissenschaft
der Universität Heidelberg

Panel ve çerçeve konferanslara gelince: İlk çerçeve konferans Colin Imber'in "Hanafi doctrine and feudal tenure: A problem in Ottoman Land Laww" başlığını taşıyan bildirisiydi.

İslam toprak hukukunun esaslarını ve bu sistem içinde Timar'ın yerini belirten İmber, kanunnamelerin daha doğrusu örfi hukukun belirleyici rolüne de işaret etmiştir. Ancak 1541 yılında Macaristan'ın Osmanlı ülkesine katılmasından sonra Ebussuud Efendi, buradaki toprağın Hanefi Mezhebi hukukuna göre tasarruf edilmesi gerektiği yorumunu getirmiş ve temel ilkeleri Budin Kanunnamesi'nde yer alan bu görüş, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin çıkışına kadar geçerliliğini korumuştur. Géza David ve İbolya Gerelyes'in ortaklaşa sundukları konferans, Macaristan'da Osmanlı sosyal ve ekonomik yaşamını ortaya çıkarmak için yapılan kazı sonuçlarını ve bulgularını değerlendiriyordu: "Ottoman Social and Economic Life Unearthed. An Assessment of Ottoman Archeological Finds in Hungary".

Bu kazılarda, Osmanlı Tapu/Tahrir defterlerinde bulunan ve bugün terk edilmiş olan XVI. yüzyıldaki yerleşim yerleri esas alınmış, defter kayıtlarındaki sayılarla (hane sayısı) köylerin kalıntıları karşılaştırılmak suretiyle aradaki bağlantı ortaya konulmuştur. Bu, yeni ve ilgi çekici bir yöntem olarak görülmektedir. Ayrıca bu çabaya, kap-kacak, kandil, para, diğer süs eşyası gibi buluntuları da eklemek gerekir. Suraiya Faroqhi, Zafer Toprak, Selim Deringil, Haim Gerber ve Gilles Veinstein'ın konuşmaları da çerçeve konferansları dizisinde yer alıyordu. Faroqhi, üretim-tüketim ilişkileri üzerinde dururken Toprak da Osmanlı ekonomik zihniyetindeki yüz yıllık (1820-1920) değişim sürecini ele alıyordu. Gerber, Osmanlı toplumunda ve ekonomisinde müslim ve gayrimüslimler arasındaki ilişkilerin çerçevesini çizdi. Deringil, XIX. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun katıldığı uluslararası fuarları sosyal, ekonomik ve imge açısından değerlendirdi. Veinstein ise Osmanlı şehir tarihi üzerinde yapılan çalışmaları topluca ele alarak bu konudaki boşluklar üzerinde durdu.

Colin Heywood'un yönettiği, Ortaylı, Agoston, Faroqhi, Finkel ve daha birkaç bilim adamının katıldığı panel devlet, ordu ve kaynaklarla ilgili idi. Her katılımcı ordu ve ateşli silahlardaki örgütlenmeyi kendi uzmanlık alanı açısından ele aldı.

Kongre, 29 Temmuz'da Nekar Nehri üzerinde yapılan bir geziyle sona erdi. Bundan sonraki toplantının Tunus'ta yapılması önerisi benimsendi.

KİTABİYAT

Osmanlı Tarihçiliğine Önemli Bir Katkı

İLBER ORTAYLI

Osmanlı Divan-ı Humayun'un hükümlerini içeren *Mühimme* dediğimiz defterler arşivimizin başlıca kaynaklarındandır. İmparatorluğun her köşesindeki olay ve kurumlar hayatın her veçhesini; siyasal sosyal tarihi işgal eden olayları bu kayıtlardan öğreniriz. Ancak bu seriye giren defterler XVI. yüzyılı kapsamaktadır. Peki bunun öncesinde XV. yüzyıla ait bu tip kayıtlar var mıydı? Tarihyazıcılığımızın kaynak sorunlarından başlıcası buydu. Önümüzde II. Bayezıd devrine ait bir *ahkâm defteri* var. H. 906/1501 M. tarihli. Bunun bir *mühimme* evveli örnek olduğu görülüyor. Peki bu geçiş ve oluşum nedir? Defterin yayıncıları bunun üzerinde duruyor. Başbakanlık arşivinde yeni açılan tasniflerde ele geçen bu defter parçası, Kanuni öncesi II. Bayezıd ve I. Selim devirlerindeki *mühimme* benzeri Divan *Ahkâm* kayıtlarına bir örnekdir. Eseri hazırlayanlar Divan kayıtlarında Kanuni dönemindeki ihtisaslaşmanın bulunmadığı bu dönemde, Divandan çıkan bütün kararların böyle bir defterde toplandığını ileri sürüyorlar. Bu defterlerden sonrasına, yeni dönemin devamına ait defterler ise henüz elde bulunmamaktadır. Defteri yayınlayanlar hükümlerin muhatabları ve muhtevası açısından etraflı ve kolaylaştırıcı bir index yayınlamıştır (s. XLI vd.). Sözdizini ise eserin değerini arttırıyor. Sonunda tıpkıbasım verilmekle beraber (fotostat) iyi çıkmamış. İnşa edilen metinin Arab harfleriyle yayını faîdeli olacaktır. Bu gibi eserlerin basımında masrafdan kaçınmamak lazım. Başbakanlık Arşivi Yayınları veya Kubbealtı'nın yayınladığı Mübahat Kütükoğlu'nun Osmanlı "Diplomatik"i adlı eseri bu yayınlara bir örnek olmalı.

Emecen ve Şahin belgeleri iyi okuyan ve değerlendiren İstanbul Edebiyat Fakültesi grubundandır. Bu gibi belgelerin ustalıkla yayınıyla Osmanlı tarihinin tetkiki kolaylaşıyor. Esere kısa bir müddet göz atıldığında bile birtakım bilinmeyen müesseseler ve olaylar hakkında bilgi edinmek kolaylaşmaktadır. Örnekler verelim; Yeniçeri malûllerine ihtiyaç dolayısıyla yapılan zamlar (hük. 225). Cami vs. gibi binaları tahmin edenlerin muaf ve müsellem tutulmaları (hük. 231). Yabancı tacirleri "ağzıma söğdü" vs. gibi edebsizlikle rahatsız edip, cerîme almak isteyenlerin men'i (hük. 440). Palyo ve Korfozdan (Körföz yazılmış) gelen Yahudilerin yerleştirilmeleri (hük. 205). Bu hüküm Sfarad Yahudiler'in göçü için önemli bir kayıt (hük. 440). Gene Voynukların statüsü için önemli bir kayıt, irsi bir tatbikat olduğunu gösteriyor. Yazarlar da belirtmiş. Zilhicce ortaları 960'da (1553) (hük. 360) Manastır kadısına babası Ali Çelebi'nin telif ettiği "Tarih-i Alî Osman" kitabını göndermesi bildiriyor. II. Bayezid devrinde tarih yazımının devlet eliyle teşvik edildiğini gösteren bir kayıt. Mezkûr Ali Çelebi'nin tarih kitabı acaba nerde?

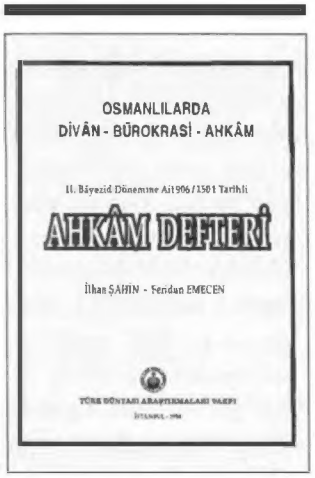

Haz. İlhan Şahin/ Feridun Emecen,

II. Beyazıd Dönemine ait Ahkâm Defteri

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994 XXXIV sh. Giriş, 1-132 sh. hüküm özetleri, 135-204 Faximile ve indeks.

Bu *Ahkâm defteri* ehil ellerde Osmanlı tarihçiliğine kazandırılmış önemli bir vesikadır. Yazarları kutlamak için vazife ve *mühimme* ve benzeri kaynakların bu şekilde tümünün arşiv dışına çıkıp kazandırılması umudumuz. Bunlar olmadan tarihçiler dışında geniş bir sosyalbilimciler grubunun tarih değerlendirmesi yapması pek mümkün olmayacaktır.

KİTAP DAĞARCIĞI

Kitap Muhiplerinin Sesi

İlk sayısı 1993'te yayınlanan kitabiyat dergisi Müteferrika'nın beşinci sayısı yakın zamanda okura ulaştı. Yayıncısının büyük özveri ile yayınladığı Müteferrika'nın bu sayısı da öncekiler gibi yine dopdolu. Yayıncılık tarihi, biyografiler, bibliyografyalar içeren bu sayının ilk yazısı Turgut Akpınar'ın "Yanlış Tanınan Bizans ve Medeniyeti Bizans'ta Eğitim, Kitap ve Kütüphaneler" başlığını taşıyor (s. 3-16). Yahya Erdem'in makalesi ise "18. Yüzyıl'da Avrupa'da Basılan Constantinople Rumuzlu Kitaplar" başlıklı (s. 17-41). Müteferrika'nın bu sayısında Türkiye Musevilerinin entellektüel alanda önde gelen isimlerinden olan Avram Galante'ye ilişkin. "Abraham Galante Bio-Bibliografya" başlıklı yazı Albert E. Kalderon'un ilgili eserinden özetlenerek çevrilmiş (s. 43-58). A. Esat Bozyiğit Türk Folkloru Dergisi'nin bibliyografyasını hazırlamış (s. 59-106). Birçok yönü olmakla birlikte daha ziyade basın tarihine ilişkin araştırmaları ile tanınan Orhan Koloğlu Müteferrika'nın bu sayısında Nusret Safa Coşkun'a ait olan bir anket çalışmasını "1938'de Kitapcı-Muharrir İlişkileri" başlığı ile özetleyerek yayına hazırlamış (s. 107-112). Subutay Hikmet Karahasanoğlu'nun makalesi ise "Mekatib-i İpidaiye'de Okutulan Kırkbeş Kıraat Kitabı" başlığını taşıyor (s. 113-124). 1995 yılının ortalarında vefat eden Haluk Güneyli'nin "Sahhaflar Çarşısı ve Hatıralar" başlıklı yazısı da kitap dostlarının zevkle okuyacakları türden bir yazı (s. 125-131). Sahhaf Alaaddin Eser "Halikarnas Balıkçısı: Bir Mavi Sürgün" başlıklı yazısında Cevat Şakir'den söz etmekte (s. 133-137). Necdet Sakaoğlu hocamızın merhum Orhan Şaik Gökyay'a itaf ettiği makalesi "Mecmua-i Letaif'ten Adlar, Deyimler Terimler" başlığını taşıyor (s. 139-148). Bir diğer değerli kalem Kevork Pamukciyan ise, ölümünün üçyüzüncü yılı münasebetiyle İstanbul üzerine çok değerli bir eseri bulunan Eremya Çelebi Kömürcüyan ile ilgili yazmış. "Eremya Çelebi Kömürcüyan'ın (1637-1695) Dörtyüz Yıllık Osmanlı Padişahları Tarihi" adlı makalesinde Pamukciyan hem Kömürcüyan'ın biyografisine ve eserlerine değinmekte, hem de Kömürcüyan'ın Türkçe çevirisi bulunmayan Ermenice Osmanlı padişahlarının tarihçesine ilişkin yapıtını tanıtmaktadır (s. 147-156).

Müteferrika
Dört Aylık Kitabiyat Dergisi

İstanbul 1995, 201 sayfa,
Sayı 5, ISBN 1300-6479

Müteferrika'nın bu sayısındaki bir diğer değerli çalışma, bir araştırmadan çok araştırmacılara referans işlevi görecek Harun Duman'ın "Süreli Yayınlar Üzerine Yapılmış Tezler Bibliyografyası" başlıklı çalışmasıdır (s. 157-189). Müteferrika'da kitap ve bilim tarihini bir arada görme olanaklı. Erol Özbilgen'in önceki iki bölümü Müteferrika'nın diğer sayılarında yayınlanmış olan "Batı Bilimini Türkiye'ye Aktaran İlk Ders Kitapları" başlıklı makalesi bu sayıda devam etmektedir (s. 191-197).

Derginin son sayfalarında ise A. Nezih Galitekin'in çevrimyazısını hazırladığı "Ameleyi Sıyanet Cem'iyyeti Nizamnamesi" (s. 199-201), Hazine-i evrak köşesinde yayıncılık tarihine ilişkin belgeler yer almaktadır. Müteferrika'nın kitabiyat alanında tek dergi olması dolayısıyla rekabetten uzak yayında bulunmakla birlikte ilk sayısında itibaren gösterdiği içerik zenginliğini ve yayınlanan yazılardaki nitelik yüksekliğini sürdürmesini okur hakkı olarak dileriz.

MURAT KORALTÜRK

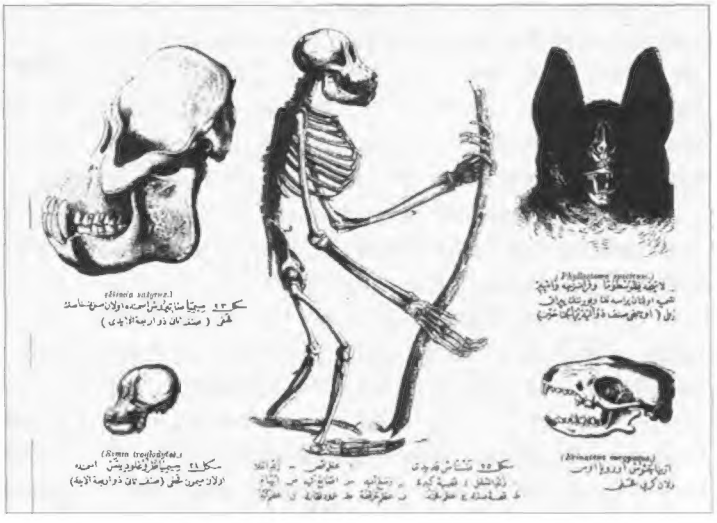

Sâlih Efendi'nin İlm-i Hayvânat ve Nebatat *kitabından*